

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Főmunkatárs: Lengyel László. Olvasószerkesztő: Kálmán C. György.

*»legszívesebben mi is felkiáltanánk:
„Isten adná vissza az osztályharcot!”«*

ALBERT O. HIRSCHMAN

»Ez litvánul van.«

JOHANNES BOBROWSKI

*»jószerivel csak a postások és tandoristák
veszik észre.«*

BÁTHORI CSABA

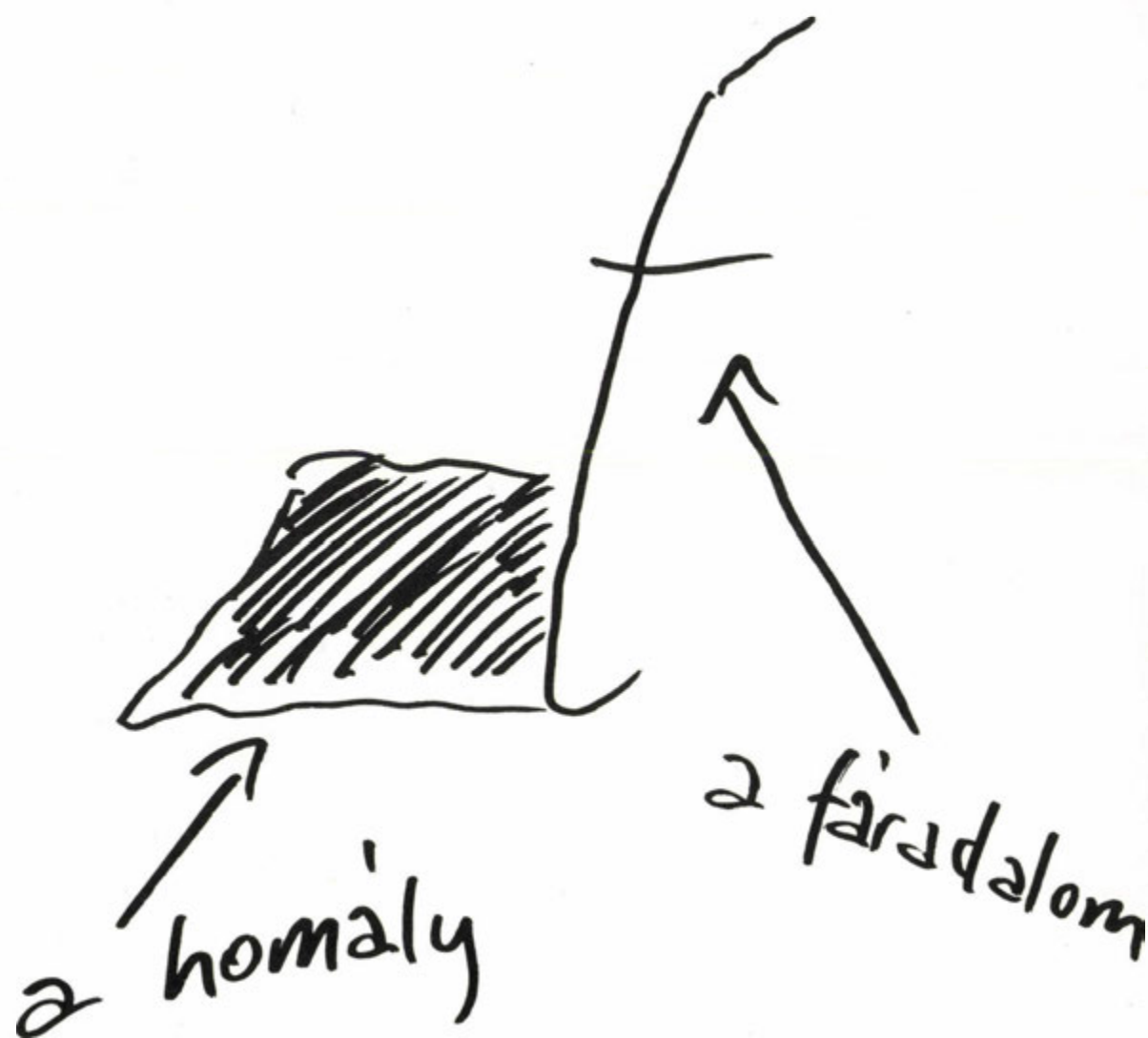

Mcmxcv November

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA HATVANNYOLC FORINT

"Ok virulni akarnak...
de mi inkább beérnek
... és ez homályt jelent
és ferdalomat"

1995

MCMXCV NOVEMBER

HETEDIK ÉVFOLYAM TIZENEGYEDIK SZÁM

Beszélgetés Schöpflin Györggyel 3

Alexander Štromas Mi a béke? 7

Albert O. Hirschman Közösség és konfliktus 15

Marsall László Versek 22

Porogi András Giduka 24

Else Lasker-Schüler Versek 27

Johannes Bobrowski Hátrahagyott költeményekről 30

Horkay Hörcher Ferenc Versek 34

Bernardas Braždionis Versek 36

Bratka László Hangulatjelentés 38

Bojtár Endre Az írás nélküli történetírás nehézségei. II. rész. 39

Olga Matics A nagy anatómus 49

Varga Viktor A ruszkik 50

Babarczy Eszter „Most, mikor ugyanúgy, mint mindig, legfőbb ideje, hogy.” 54

Báthori Csaba Irodalmi bestiárium 58

Karátson Gábor A normandiai partraszállás 61

E számunkat TANDORI DEZSŐ grafikáival illusztráltuk

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: SZILÁGYI ÁKOS.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS (1989-TŐL 1993-IG), TÖRÖK ANDRÁS (1989-TŐL 1994-IG).

SZERKESZTŐTÁRSUNK: BARABÁS ANDRÁS (1989-TŐL 1995-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: SARGINA LUDMILA.

MŰVÉSZETI SZERKESZTŐ: KÖPPÁNY SIMON

ÚJ LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

ÚJ TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 188-4326. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 816 FT, FÉL ÉVRE 408 FT, NEGYED ÉVRE 204 FT. KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, NICHOLAS COCHIN ÉS WALBAUM BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: PENNA STÚDIÓ. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. NYOMTA A KÖZLÖNY- ÉS LAPKIADÓ KFT. LAJOSMIZSEI NYOMDÁJA. FELELŐS VEZETŐ: BURJÁN NORBERT.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT Mennyiségben kaphatók a kiadóban.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP.

A TITANIC FILOZOFIKUSSÁGI MŰVÉSZETELŐREISKOLA

GONDOLATSOROZATÁNAK

SORON KÖVETKEZŐ ÜLÉSÉT A
MŰCSARNOK TÖRLEY-TERMÉBEN
TARTJA

NOVEMBER 16-ÁN ESTE 7 ÓRAKOR

TÁRGY:

SZITTYA-SZÓTYÁR (POSZT-FESZTY KÖRKÉP)

ELŐADÓ:

SZILÁGYI ÁKOS

HÁZIGAZDA:

SEBŐ TALÁN

Átmenet, de hová?

Beszélgetés Schöpflin Györggyel

Schöpflin György történész, politológus 1950 óta él Nagy-Britanniában. Londonban lakik, több nyugati egyetem munkatársa, a magyar olvasó főként a BBC politikai vitaműsoraiból ismerheti. 1984-től az *East European Reporter* című folyóirat szerkesztője. 1967-ben *Eastern Europe since the War* címen Kelet-Európa háború utáni történelmét foglalja össze. Szerkesztője a *The Soviet Union and Eastern Europe* című kézikönyvnek. 1978-ban *The Hungarians of Rumania* címen a romániai magyarság helyzetét elemzi. Sűrűn megfordul Magyarországon, Erdélynek is gyakori vendége. Beszélgetésünk Sepsiszentgyörgyön zajlott.

– NEM ELŐSZÖR JÁRSZ ERDÉLYBEN, AZ ELMÚLT ÖT ESZTENDŐ ALATT IS TÖBBSZÖR MEGFORDULTÁL ERREFELÉ. CSAK A BÁLVÁNYOSI TÁBORNAK KÉT-SZER VOLTÁL VENDÉGE. VÁLTOZTAK-E A BENYOMÁSOK EZ ALATT AZ ÖT ÉV ALATT?

– Legutóbbi beszélgetésünkben, amely három évvel ezelőtt az Európai Időben jelent meg, én még átmenetben, úgynevezett tranzitológiában gondolkodtam. Úgy láttam, tényleg a demokrácia irányában halad a térség, viszonylag rövid időn belül kialakul a szilárd demokrácia. Ezt a nézetet már nem vallom. Majdnem ellenkezőleg, már úgy vélem, hogy bár a térségben kialakult egy viszonylag szilárd rendszer, az nem a nyugati típusú demokrácia. S ez nemcsak Magyarországra vagy Romániára, hanem az egész térségre érvényes, beleértve a Szovjetuniót is. A helyzet ezekben az országokban természetesen nem azonos, mégis olyan sok a közös vonás, hogy a térségről szólva jogosult poszt-kommunista rendszerről beszélni. Hogy mi jellemzi ezt a poszt-kommunista rendszert? Mindenekelőtt az, hogy formájában demokratikus, lényege szerint nem az. Nagyon fontos szerepet játszik a nacionalizmus, ez képezi a rendszer legitimációs bázisát is. Az, hogy a hatalom legitimációja elsősorban a nacionalizmuson alapul, országonként eltérő mértékben bár, de azzal a – demokrácia szempontjából egyértelműen káros – következménnyel járt, hogy újratermelődhetek az 1989 előtti, totális ideológián alapuló legitimációs technikák is. A helyzet mégsem egyértelmű. Ezek a társadalmak ma mégiscsak nyitottabbak, mint korábban. Számos olyan elem jelent meg a politikában, a hatalomgyakorlásban, ami öt évvel ezelőtt nem létezett. Ez már nem félig üres pohár, hanem félig tele.

A formailag demokratikus, lényegileg nacionalista legitimáció már közelről sem olyan egyöntetű, homogenizált ideológia, mint a szovjet típusú. A rendszer egyik alapvető gyengeségét az intézményesítés hiányában látom. Az emberek még a meglevő intézményekben sem hisznek. Senki se veszi komolyan azokat a szabályokat, rendeleteket, melyeket a törvényhozás meghoz. Mindenki úgy véli: ezeket csak akkor kell betartania, ha a szabálytalanságon

rajtakaphatják, ez a mentalitás pedig összeegyeztethetetlen a valódi civil társadalommal. Ez utóbbi éppen azon alapul, hogy az emberek belátják: nem kell szeretni a rendeleteket, a törvényeket, de tiszteletben tartásuk nélkül az egész társadalmi rendszer összeomolhat. Persze tudom én azt, hogy idealizálom a helyzetet, hogy Nyugaton sem ennyire egyértelmű az állampolgár és az intézmények viszonya, az északnyugati protestáns országokban, Hollandiában, Skandináviában, Nagy-Britanniában esetleg igen, másutt kevésbé, mégis ez az ideáltípus, melyből kiindulhatunk.

– MINÁLUNK A HELYZETET NYUGATON ISMERETLEN PARADOXONOK IS BONYOLÍTJÁK. ITT AZ ÁLLAMPOLGÁR SZINTE ISTENÍTI A NEMZETET MEGTESTESÍTŐ ÁLLAMOT, MÉGIS MINDEN RENDELKEZÉSÉRE ÁLLÓ ESZKÖZZEL MEGPRÓBÁLJA KIJÁTSZANI. SZINTE TUDATHASADÁSOS HELYZETBEN ÉLÜNK. NYUGATON EZ MINTHA FORDÍTVA LENNE.

– Nem éppen fordítva, de sok igazság van abban, amit mondál. Itt, Kelet-Közép-Európában tényleg tetten érhető egyfajta kognitív disszonancia, hogy a megfelelő szakki-fejezést használjam. A polgárok egyrészt mindent az államtól várnak, másrészt utálják az államot, és szeretnék kijátszani. De még ennél is bonyolultabb a helyzet. Ezekben az államokban három altársadalom él egymás mellett. Tellér Gyula írt erről. Szerinte van egy demokratikus, egy kommunista és egy tradicionális társadalom. A demokratikus társadalom tagjai vannak a legkevesebben. Tellér szerint ők azok, akik – bár visszaélnék vele – elfogadják a demokrácia, a konkurencia, a piac frott és íratlan szabályait, és azt is belátják, hogy az állandó konfliktus szerves része az életnek, és sokkal nehezebb megélni egy demokráciában, mint egy totális politikai rendszerben. Ez a réteg hajlandó szembenézni a valósággal, tudván, hogy ezáltal szabadsághoz, döntési lehetőséghez juthat. És hát persze ez a réteg a hordozója a nyugati értékeknek, amelyeket egyébként idealizál is, egy olyan Nyugatot feltételez, mely igazából nem létezik, de ez már más kérdés.

A másik a kommunista társadalom, azoknak a tömege,

akik nemrégén még maguk is parasztok voltak, akiknek szülei, nagyszülei az elmúlt évtizedekben kerültek be a fel-duzzasztott városokba. Elfogadják a modernizációt, de csak az állam által tudják azt elképzelni, ugyanakkor érzik, hogy az állam ma már akadályozza őket az érvényesülésben, ahhoz azonban már nincs meg az önbizalmuk, hogy a saját lábukra álljanak.

És aztán ott van a legkatasztrofálisabb réteg, a tradícionális, amely nem illeszkedett be a városi létbe, és az egész félresikerült kommunista modernizációt drámai sokként élte meg. Bosszút kíván, elégtételt, és nagyon hajlamos elfogadni azokat a demagóg szövegeket, amelyekkel egyes politikusok próbálják – nem is sikertelenül – mozgósítani. A legvégzetesebb és legszélsőségebb megnyilvánulása ennek a boszniai szerb, amely átesett egyfajta félresikerült modernizáción, de amelyet 1990–92-ben, abban a pillanatban, amikor a hatalom összeomlott, s nem volt már az a legitim mérséklő erő, mely az ambíciókat kordában tarthatta volna, a szélsőséges erőknek sikerült befolyásuk alá hajtaniuk, támogatásával megkaparintották a hatalmat, s vad nacionalista szlogenekre alapozva máig kezükben tartják. Etnikailag vegyes területen erre mindig van lehetőség. Mindenesetre jóval több, mint egy etnikailag homogén területen, lásd Csurka leszereplését a magyarországi választásokon. Amint az e példából is jól látható, a régió egyes országaiban nem teljesen azonos a helyzet.

A demokratikus réteg jelenti hosszú távon az europaizálódás lehetőségét. Ha ez a réteg gyenge, az átmenet sokáig tarthat. És nem csak ebben az irányban teljesebbé válhat a folyamat. Lehetséges, hogy nem demokrácia jön létre, hanem valami más. Vagy hogy az a demokrácia, ami létrejön, talán nem olyan lesz, mint az angol vagy a holland, hanem olyan, mint az osztrák. Egy etatizált, bürokratikus, enyhén korrupt rendszer, mely annyiban mégis demokratikus, hogy a nép elfogadja: így kell létrehozni a hatalmat, így kell azt gyakorolni stb. Ha ebben a kontextusban használjuk, magának a demokráciának a fogalma is cseppfolyós.

– NINCS TEHÁT SEMMI ÉRTELMEK AZ OLYAN KÉRDÉSEKNEK, HOGY MEDDIG FOG TARTANI AZ ÁTME-NET, MI SZÜKSÉGES AHHOZ, HOGY ZÖKKENŐMEN-TES LEGYEN STB., HISZEN MÁR AZ IS KÉRDÉSES, HOGY MIBE „MEGYÜNK ÁT”...

– Igen, kérdéses maga a végállomás is... De ha a demokráciát értjük, hogy az állampolgár bizonyos lehet benne: ha hatalmváltásra kerül sor, az új hatalom nem fogja őt megfosztani jogaitól, nem fogja bebörtönözni, hát akkor itt és most valóban demokrácia van. Ha jól tudom, a régióban eddig egyetlen olyan kormányváltás sem történt, amely nem demokratikus választáson alapult volna. Ez már önmagában is nagy változás. Az első lépés abban az irányban, hogy a rendszerek elfogadják az önkorlátozás elvét. Az önkorlátozás a demokrácia *sine qua non*-ja. Az, hogy Magyarországon tavaly az MSZP tisztességes választási küzdelemben nyerte el a hatalmat, Lengyelországban és Litvániában még korábban, s a hatalmon lévő kormányok, bár szívták a fogukat, mégis önként visszavonultak, átadták a hatalmat a győzteseknek, tényleg nem kevés. Nem volt puccs, nem volt felfordulás, ez errefelé már jelentős demokratikus teljesítmény. Az, hogy még mi hiányzik, más kérdés.

– AMI – LEGALÁBBIS SZÁMUNKRA – LEGINKÁBB HIÁNYZIK, AZ A SZÓ LEGÁLTALÁNOSABB ÉRTELMÉ-

BEN VETT KISEBBSÉGI KÉRDÉS KEZELÉSÉNEK KÉ-PESSÉGE. A KISEBBSÉGEK MINDIG MEGHATÁROZÓ SZEREPET JÁTSZOTTAK A TÖRTÉNELEMBEN. A VI-LÁGTÖRTÉNELEM MINDEN NAGY FORDULATA EGY KISEBBSÉGTŐL INDULT EL. EZEK A KISEBBSÉGEK TERMÉSZETESEN NEM MINDIG VOLTAK PUSZTÁN NYELVI, ETNIKAI, VALLÁSI KISEBBSÉGEK, BÁR JOB-BÁRA AZOK VOLTAK. A TÁRSADALMI EXPANZIÓ KI-AKNÁZATLAN LEHETŐSÉGEIT MINDIG EGY KISEBB-SÉG, S ÁLTALÁBAN EGY KISEMMIZETT KISEBBSÉG TÁRTA FEL, HÓDÍTOTTA MEG. MILYENNEK LÁTOD A KISEBBSÉGEK SZEREPÉT EZEKBE A TÁRSADAL-MAKBAN?

– Tényleg, ha megnézzük a komputerizálás fejlődését, a forradalmat egy kisebbség, egy elit váltotta ki, mely épp attól lett kisebbség, hogy beszállt ebbe a bizniszbe, ez hozta őket össze. Tehetséges fiatal emberek, nő alig volt köztük, s máig ők uralják a piacot, azóta is minden nagyobb horderejű újítás tőlük ered. Egyébként azonban minden más vonásuk ugyanolyan mint a többségé...

– DE HÁT ÉPP EZ AZ IGAZI DEMOKRÁCIA EGYIK LEGFONTOSABB JELLEMVONÁSA, HOGY OTT MÁR EZ IS LEHETSÉGES, HOGY A FORRADALMI ÚJÍTÁS-NAK NEM KELL FÖLTÉTLENÜL A PÁRIÁKTÓL SZÁRMAZNIA. A 12–17. SZÁZADI EURÓPÁBAN JÓRÉSZT AZOKTÓL, ZSIDÓKTÓL, MÓROKTÓL, HUGENOTTÁK-TÓL SZÁRMAZTAK. A MI KELET-KÖZÉP-EURÓPÁNK INKÁBB HASONLÍT A 17. SZÁZADI, MINT A MAI EURÓPÁHOZ VAGY AMERIKÁHOZ...

– Ha a kisebbség fogalmát odáig tágítjuk, hogy egy elit, Kolumbusz matrózai, Newton akadémiai köre is belefér, igazad lehet. A 17–18. századi Angliában is egy kisebbség, egy elit ismerte fel, hogy a királyi hatalom ellensúlyozására tenni kell valamit, ki kell alakítani egyfajta rendszert, amiből aztán kilakult a modern demokrácia.

A kisebbségek elnyomása, korlátozása ilyen szempontból valóban öncsonkítás. A kisebbségellenesség gyökerei azonban a mentalitás, a kollektív psziché mélyén gyökereznek. Félő, hogy amíg az emberek ideologikusan gondolkodnak, tovább él a homogenizálás veszélye. Tovább él, mert az ideologikus gondolkodás lényegéhez tartozik a feltevés, hogy minden fejleménynek, minden faktumnak okozója van, véletlen nincs, ha valami történik, az minden részletében megmagyarázható. Az ilyen típusú determinizmus talaján nagyon könnyen megszülethetnek a jól ismert konspirációs világmagyarázatok. Funar beszédeiben például nagyon világosan követhető a meggyőződés, hogy mindezt, ami az egyénnel megy, valakinek valahol okoznia kellett, legyenek azok zsidók, legyenek azok biciklisták, értelmiségiek, magyarok. Ez hagyományos redukcionista gondolkodás, mellyel könnyedén meg lehet „magyarázni” az egyébként megmagyarázhatatlant vagy nehezen megmagyarázhatót is.

Miért van az például, hogy Románia szegény és a románok szegények? Hát nagyon egyszerű: Nyugaton működik egy nagy összeesküvés, amelyet a magyarok mozgatnak, akik Romániát szeretnék koldusbotra juttatni. Magyarországon mindezt a zsidók és a liberálisok cselekszik. Olyan embernek, aki már eleve kizárja a kognitív lehetőségek világából, hogy más magyarázat is létezhet, mint az övé, hiába is próbálnád egy ilyen feltevés abszurditását elmagyarázni. Soha nem lesz képes fölfogni az érvek értelmét, mert érzelmileg azonosul ezzel a fajta ideologikus gondolkodás-

sal. Nem érdemes Funarral vagy Csurkával vitatkozni, mert a vita csakis zsákutcába vezethet. S ismét nemcsak a románokról vagy a magyarokról van szó, ugyanezt a mentalitást még az olyanokra demokratikusnak tartott Csehországban is megtalálhatod. Ott is ugyanezek a sémák, sablonok élnek, hogy ugyanis minden bajt a zsidók, a cigányok stb. okoznak.

Nos, a kisebbségeknek ilyen körülmények között valóban nehéz helyzetük van. Egyetérthetek azzal is, hogy ha bizonyos társadalmi értékek kiürülnek, s újat kell találni helyettük, a kisebbségek önös érdekből is hajlamosabbak a keresésre, a kísérletezésre. Érthető, ha a többség nem szereti a kisebbségeket, akik azt állítják, hogy most el kell vetni a korábbi megszokott, kényelmes gondolkodási sémákat, és újakat kell keresni helyettük. Ezt senki se szeret. És akkor hajlamosak a küldöncöt ledöfni.

– A HELYZET EBBEN A VONATKOZÁSBAN IS PARADOX, HISZEN A KISEBBSÉGEK ÉPPEN AZZAL, HOGY A TÁRSADALOM MODERNIZÁCIÓJÁT KÖVETELIK, MAGUK VÁLNAK E MODERNIZÁCIÓ LEGFŐBB AKADÁLYAIVÁ. A MODERNIZÁCIÓ UGYANIS A TÖBBSÉG SZEMÉBEN ÍGY A KISEBBSÉG ÉRDEKEKÉNT, S KÖVETKEZÉSKÉNT A TÖBBSÉG ÉRDEKEINEK, JOGAINK KORLÁTOZÁSÁKÉNT JELENIK MEG. A ROMÁN TÖBBSÉG A KISEBBSÉGTŐL VALÓ FÉLELMÉBEN ZÁRKÓZIK EL A DECENTRALIZÁCIÓTÓL, PEDIG EZ UTÓBBI ÉPP OLYAN, SŐT TÁN NAGYOBB ÉRDEKE A TÖBBSÉGNEK, MINT A KISEBBSÉGNEK.

– Ebből a bűvös körből nagyon nehéz kitörni. Mindekelőtt azért, mert a többnemzetiségű társadalmakban mind a többség, mind a kisebbség hajlamos a másikat azonosítani azzal, ami neki nem tetszik. Mindig lehet azzal érvelni, hogy a másik etnikum felelős ezért, azért és amazért. Politikailag ez nehéz helyzet, hiszen a magyar kisebbségnek ki kell várnia, amíg létre nem jön az a román civil társadalom, amelynek képviselői, akárcsak ő, pontosan érzik, hogy saját jól felfogott érdekükben is szükség van a modernizációra. Amíg ez a felismerés meg nem születik, addig a magyar kisebbségnek nincs más lehetősége, mint hogy megvédje azokat a lehetőségeket, amelyekkel most élhet. Folytonos önépítő munkát kell folytatnia. Mindeközben tudnia kell, hogy a román többségben mindig is lesz egy áramlat, mely nagyon erősen magyarellenés, s neki ezzel a magyarellenességgel, tetszik, nem tetszik, együtt kell élnie. Remélhetőleg azonban a helyzet fokozatosan változni fog. A román társadalom már ma sem annyira homogén, amennyire azt az állami főhatalom birtokosai szeretnék, s Románia sem stagnál, az ország gazdaságilag és politikailag változik, és előbb-utóbb itt is ki fog alakulni az a civil társadalom, melyre a magyar kisebbségnek szüksége van. Megint nem akarok determinisztikus lenni, nem egyfajta történelmi szükségszerűség, hegeli Világszellem visz bennünket ebbe az irányba, hanem az emberi szükségletek. Azt remélem, hogy 10–15 év múlva, amikor ez bekövetkezik, azért a magyar kisebbségben is lesz egy nem homogén módon gondolkodó elit, kisebbség a kisebbségben, mely elfogadja azt, hogy a román társadalom megváltozott. A mai helyzet persze nagyon fájdalmas, és senki sem mondja, hogy könnyű lesz elviselni.

Az illúzióktól azonban óvakodni kell. Az egész poszt-kommunista világban nagyon elterjedt az a nézet, hogy Európa fogja megmenteni ezt a régiót. Szándékosan használom a megmentés terminust. Ez téveszme. A Nyugat

nem fog senkit megmenteni, legjobb esetben egyfajta nyomást fog gyakorolni a régióra azzal, hogy egyáltalán van. És ugyanakkor valamennyire megpróbálja a demokratikus normákat képviselni Európában, politikailag talán kevésbé, de eszmileg határozottan. Az persze fogas kérdés, hogy hol van vége Európának? Erre a kérdésre e pillanatban nincs válasz.

Nagyon kevesen látják erre felé, hogy a kommunizmus összeomlása óriási válságot idézett elő Nyugaton is. '89 előtt nagyon egyszerű és áttekinthető volt a nyugati ember világa. Világos volt, hogy mi vagyunk a jók, mármint mi nyugatiak, és ti itt Keleten, ti vagytok a rosszak. Nem is kellett demonizálni a másikat, evidencia volt, hogy mi jó fiúk vagyunk, demokratikusak vagyunk, túlfelől pedig ott vannak azok a gaz kommunisták. Azzal, hogy eltűnt a kommunizmus, Nyugaton is mindent újra kellene gondolni. Ez pedig nem csak Kelet-Közép-Európában nehéz, Nyugaton is az. Az emberek nem szeretnek alapvető dolgokat újragondolni. Ez vonatkozik a vezető politikusokra, vonatkozik a közvéleményre. A közvélemény – tudom, hogy ez nagyon komplikált fogalom, de maradjunk ennél – talán még nem is tudatosította magában, valahogyan mégis mind nyilvánvalóbb, hogy a demokrácia jogcímén több hatalmat követel magának. Hogy pontosan miképpen, nehéz lenne megmondani. Vannak megoldási javaslatok, de a mostani hatalmon lévő elit ugyanúgy nem akarja tovább aprózni a hatalmat, mint a kelet-közép-európai. A küzdelem egyik következménye, hogy a nyugati politika és a nyugati politikai elit eléggé szétzilálódott. Ha az ember megnézi a nyugati államokat, azt fogja látni, hogy mindeütt válság van. Nagy-Britanniában, Franciaországban, Németországban, mindenütt. Olaszország valóságos laboratórium, és Spanyolországban is nagy az összevisszaság. Ez a Nyugat szerintem képtelen nagyobb szabású politikai, gazdasági, kulturális akciót elindítani a térség integrációja érdekében. Hosszú távon talán igen, rövid távon, amin öt évet értek, bizonyosan nem. Saját magának is meg kell újulnia, s ez nagyon nehéz folyamat. Izgalmas is, hiszen nem látjuk a folyamat kimenetelét, a prognózisnak nem csupán kognitív, hanem elvi határai is vannak. Még azt sem igen lehet megjósolni, hogy mennyi ideig tart a jelenlegi válságállapot, az ilyesmit csak utólag lehet megtudni: a történelemtényekből.

– NEKEM ÚGY TŰNIK, HOGY A NYUGAT EGYVALAMIRE MEGÍSCSAK KÉPES. VAN EGY HÚZD-MEG-ERESZD-MEG STRATÉGIÁJA, MELY A TÉRSÉG POLITIKAI ELITJEIT AZ IDEGBAJBA KERGETI. A LEGFONTOSABB ÜGYEKET FOLYTON LEBEGTETI, S EZZEL – AZT IS MERNÉM ÁLLÍTANI, HOGY ZSENIÁLISAN – LEHETETLENNÉ TESZI AZT, HOGY EZEK A TÁRSADALMAK A NYUGATI ÉRTÉKEK MENTÉN POLARIZÁLÓDJANAK, HOGY A NYUGATOSOK ÉS A TRADICIONALISTÁK A „VAGY-VAGY” LOGIKÁJA SZERINT KERÜLJENEK SZEMBE EGYMÁSSAL. ENNEK A STRATÉGIÁNAK HOSSZÚ TÁVON JÓ ESELYEI VANNAK A SIKERRE. AMIBEN NEM VAGYOK BIZTOS: ÖSZTÖNÖS VAGY TUDATOS JÁTÉKRÓL VAN-E SZÓ?

– Nézetem szerint ösztönös, de ráadásul még csak nem is egységes ez a stratégia, az egyes államok, illetve az egyes államok képviselőinek külön-külön érvényesített stratégiája kelti az egységesség benyomását. A napi politikai gyakorlatban kikristályosodott algoritmusok ezek. Brüsszelben kialakult egy politika, ami teljesen egyértelmű: aláírták Ro-

mániával, Magyarországgal stb. az euro-egyezményt, ami azt jelenti, hogy Románia, Magyarország és a többiek hosszú távon az Európai Unió részei lesznek. Nos, azt már senki se tudja, hogy az Európai Unió addigra hogy fog kinézni. Ellenben az ígélet fejében nyomást lehet gyakorolni ezekre az államokra. Konkrét demokratikus gyakorlat bevezetése nélkül egyikük sem léphet be az EU-ba. Ha létrejönnek a demokratikus keretek, akkor ezek az államok egyenként és együtt is nagyon sokat nyerhetnek. Ez bonyolult folyamat, mert nemcsak az intézményeknek kell átalakulniuk, hanem a gondolkodásnak is. A tizenkettek EU-jában, amint az az Eurobarométer egy felméréséből kiderült, az átlag fejenkénti GDP ecu-ben körülbelül 16 ezer ecu, a leggazdagabb posztkommunista országban, Szlovéniában (az ember, ugye, nem is gondolná), körülbelül 8 ezer, tehát a fele. No most a legfejlettebb ún. visegrádi államokban, Csehországban 6 ezer fölött, Magyarországon és Szlovákiában 6 ezer körül, és Lengyelországban valamelyest kevesebb. Románia, Bulgária, a Szovjetunió utódállamai még siralmasabb helyzetben vannak. Ezek a statisztikák már önmagukban arra utalnak, hogy az integrációval bajok lesznek. Ezeknek az államoknak a terhét az EU nem lenne képes elviselni. Nagyon sok mindent kell addig változtatniuk a visegrádiaknak is, hogy bekerülhessenek. Először létrejön egy politikai unió, amelybe belépnek a keleti államok is, gazdaságilag azonban hosszú-hosszú átmenetre kell számítani.

– AKKOR AZONBAN MÉG ÉLESEBBEN VETŐDIK FEL A KÉRDÉS: AZ ADOTT NEMZETÁLLAMI IDEOLÓGIÁK KERETEI KÖZT LEHETSÉGES-E EGYÁLTALÁN A GAZDASÁGI FELZÁRKÓZÁS? HISZEN EZ AZ IDEOLÓGIA FŐBB ELEMEIBEN A DECENTRALIZÁCIÓ, A GAZDASÁGI LIBERALIZMUS ELLENÉBEN HAT.

– Lehetségesnek lehetséges, de az államnak szinte a lehetetlenre kell vállalkoznia: egyszerre kell elindítania a modernizációt és hátrálnia, amikor a piac már elég erős ahhoz, hogy átvegye ezt a szerepet. Ez persze ideálkép, amely a gyakorlatban aligha valósulhat meg, mert akinek hatalma van, az nem fog egyhamar lemondani róla. Az államnak, illetve az állam nevében ágáló politikai elitnek olyan paradox stratégiát kell megvalósítania, amelyre csak akkor lehet képes, ha plátói módon gondolkodik, ebben pedig nem hiszek. De amikor politikai elitről beszélünk, akkor kikre is gondolunk? Arra az új politikai vezetőrétegre, mely 1989 után került hatalomra. Tehát az értelmiségnek arra a részére, mely átment a politikába. A baj az, hogy ez az értelmiségi réteg jobbra jól érzi magát, nem biztos, hogy jól politizál, de jól érzi magát a politikában, s

valószínűleg nem fogja átadni a hatalmat a feltörekvő vállalkozó osztálynak, az újbурzsoáziának. Mindent elkövet majd, hogy ez az új vállalkozó osztály csak nagyon lassan kerüljön be a hatalomba. Ennek aztán az a következménye, hogy újratermelődik az a hagyományos kelet-közép-európai kór, hogy az értelmiség túl nagy szerepet játszik a politikában. Nem bontakozhat ki az a nyugati trend, mely az értelmiség politikai szerepvesztéséhez vezetett. Az értelmiség hagyományos szerepe Nyugaton is az erkölcsi törvényhozó volt, ezt azonban fokozatosan feladta, mert demokratizálódott a rendszer, az erkölcsi kategóriák tartalma a spontán társadalmi folyamatokban körvonalazódott, s ezáltal az értelmiség szerepe mindinkább az elemzésre és az interpretációra szűkült le. Itt, Kelet-Közép-Európában alapvető probléma, hogy az értelmiség nem hajlandó feladni ezt az erkölcsi törvényhozói szerepet, mert sokkal magasabb presztízt jelent számára. És nem fogja egykönnyen kiengedni a kezéből az ezzel járó hatalmat.

– EZ MAGYARORSZÁGRA TALÁN ÉRVÉNYES. ROMÁNIÁRA SEMMIKÉPPEN, HISZEN ITT AZ ÉRTELMSÉGET A POLITIKA MINDIG FOLHASZNÁLTA A SAJÁT CÉLJAIÁRA.

– Attól még értelmiség maradhat.

– CSAKHOGY NEM IS VOLT AZ. A PROBLÉMA ÉPP ABBAN ÁLL, HOGY EZ ÁLÉRTELMSÉG. A SZAKMAI ISMERETEK ITT CSUPÁN A POLITIKA KISZOLGÁLÁSÁRA, AZ IDEOLÓGIA SZAKSZERŰVÉ KOZMETIZÁLÁSÁRA SZOLGÁLTAK. EZ AZ ÉRTELMSÉG A SZÓ SZOROS ÉRTELMÉBEN ELÁRULTA ÉRTELMSÉGI HIVATÁSÁT. MÉGHOZZÁ ÚGY, HOGY LÁTSZÓLAG TÖKELETESEN BETÖLTÖTTE AZT. CSAKHOGY ÉRTÉKEK HELYETT ÁLÉRTÉKEKET TEREMTETT.

– Ez egyáltalán nem mond ellent annak, amit elmondtam. Sőt éppen ebben rejlik a veszély, hiszen ez az álértelmiség azt az ideologikumot tartja életben, melyről korábban szó volt. Ahogyan a diktatúra kitermelte önmaga értelmiségét, egész pontosan álértelmiségét, most ez az álértelmiség teremti meg a saját politikusait, a saját áldemokráciáját. Ebből a körből nagyon nehéz öt év alatt kitörni. Ehhez évtizedekre lesz szükség. S az, hogy a kitörési kísérletek hová vezettek, csak a folyamat végén derülhet majd ki. A helyzetet mégsem látom reménytelennek, hiszen a problémákat előbb-utóbb mindenképpen meg kell oldani. Persze könnyű nekem, a megoldást, bármi legyen is az, végül is nektek kell nem csak kigyöngyöznötök, de kibíratok is.

A BESZÉLGETŐTÁRS BÍRÓ BÉLA VOLT.

Mi a béke?

A NEMZETKÖZI ÖNRENDELKEZÉSRŐL*

ALEXANDER ŠTROMAS

I. Mi a béke?

A béke, pusztán logikailag nézve, negatív fogalom: *valaminek a hiánya*. Ez lehet a háború vagy a konfliktus hiánya, esetleg az erőszak vagy a kizsákmányolásé.

A legelterjedtebb definíció persze a *háború hiánya*. Ez a meghatározás azonban abból a helytelen feltevésből indul ki, hogy a béke és a háború önmagukban is létező és egymást kölcsönösen kizáró fogalmak. Ez azonban nem így van. Már Rousseau, William Penn, Kant, Marx, Spencer és Barthélemy De Ligt is nyomtatékosan felhívták arra a figyelmet, hogy történelmi szemszögből a béke csupán a szünni nem akaró háborút megszakító fegyverszünet vagy tűzszünet, s így valójában sohasem létezett.

Von Clausewitz is ezt a nézetet fejtette ki, mikor a háborút úgy definiálta, mint a politikának eltérő eszközökkel való folytatását. Népeket anélkül is le lehet igázni és hosszú időre rabszolgasorsba taszítani, hogy közben akár egyszer is háborúhoz kelljen folyamodni. Mindez, úgy mond, békésen is megvalósítható, amennyiben a békét mindössze a háború hiányaként definiáljuk. Ez történt például, amikor a hitleri Németország bekebelezte Ausztriát, vagy amikor a háború kezdetén Sztálin a Szovjetunióhoz csatolta a három balti köztársaságot.

A békét tanulmányozók és a békéről álmodók közül sokan úgy vélték, hogy a békét nem egyszerűen a háború, hanem a *konfliktus teljes hiányaként* kellene definiálni. Ez a meghatározás azt sugallja, hogy valamikor a jövőben létre lehet hozni egy konfliktusok nélküli Utópiát. Egy ilyen definíció csak arra jó, hogy diszkreditálja magának a békés világnak a fogalmát. A konfliktusmentes világnak sajnos már az ötlete is összeegyeztethetetlen a szabadsággal és az elidegeníthetetlen emberi jogokkal, melyekre a szabadság épül. Vagy az egyik, vagy a másik. *Tertium non datur*. Az emberi jogok elképzelésének ugyanis az a kiindulópontja, hogy az embereknek szabadságukban áll eltérő célokat maguk elé tűzni, eltérő véleményeket alkotni, eltérő prioritásokat (s ennek megfelelően eltérő érdekeket) felállítani, és ezek általában versenyben, sőt nemegyszer szöges ellentétben állnak egymással. És nyilvánvalóan értelmét veszti a különbözőséghez és a véleménykülönbséghez való

jog, ha az emberek nem használhatják majd ezt a szabadságot arra, hogy kiálljanak, sőt akár meg is küzdenek saját, másokkal néha konfliktusban álló nézeteik, céljaik és érdekeik megvalósításáért.

Akik a békét a konfliktus hiányaként definiálják, élesen tagadják, hogy leküzdhetetlen ellentét lenne a kényszerített konfliktusnélküliség és a szabadság között. Ők azt vallják, hogy a nézetek, célok és érdekek konfliktusában csupán a pusztá önzés tükröződik, s ez az önzés nem is érdemel jobbat, mint hogy könyörtelenül elnyomják, és habozás nélkül alá vessék az emberiség mindenek fölött álló közös érdekének, melyet természetesen az elméletalkotóknak ez a csoportja ír elő. Ennek megfelelően minden rendelkezésükre álló eszközzel egy olyan világrend eljöveteleért harcolnak, amelyik a konfliktusmentességről alkotott víziójuk alapján épül fel, s azt remélik, hogy egy ilyen rend, még ha kényszerből születik is, az idő múlásával mégis rábírja az embereket, hogy fogadják el mint felsőbbrendű erkölcsi és politikai realitást. A Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlásának fényében mindenkinek, így a konfliktusmentes béke propagálójának is, be kell látnia, hogy a szabadság és az emberi jogok megtagadása nemhogy nem szünteti meg automatikusan a konfliktusok okait, és nem teremt az emberi szokásokban gyökerező „békét”, hanem ellenkezőleg, fokozza a szembenállást, keserűséget szül és eltökéltséget, hogy erőszakkal válaszoljanak a zsarnokságra. Végső soron még több konfliktus, békétlenség és háború a következménye.

Egy másik iskola szerint a béke az *erőszak hiánya*. Követői a konfliktust nem tartják a béke akadályának mindaddig, míg a konfliktusba keveredett felek egyike sem folyamodik erőszakhoz. Ez valóban remek definíció lenne, ha támogatói meg tudnának egyezni az erőszakmentesség fogalmában. A békével foglalkozó tanulmányok némelyike az erőszak fogalmát a felismerhetetlenségig bővíti, s különféle jelzőket biggyeszt hozzá, például a „strukturálist” (mely így az állam csaknem valamennyi kényszerítő intézkedését belevonja az erőszak fogalmába). Vagy az erőszakot mindenfajta valós vagy vélt igazságtalansággal azonosítja, például a munkásosztály kizsákmányolásával, s ebből arra a következtetésre jut, hogy a kapitalizmus és az imperializmus felszámolását (még ha ez erőszakosan történik is) úgy kell tekinteni, mint a béke és az erőszakmentesség előfeltételét. Még ha eltekintünk

* Az írást kéziratból közöljük.

is az ezen nézetekből áradó elfogadhatatlan politikai előítéletektől, tisztán logikai alapokon is ellentmondásosnak tűnik az az elképzelés, hogy az erőszakmentes célok törvényesítik az erőszakos eszközök alkalmazását, azaz – Rousseau híres szólását idézve – háborút viseljük, megszüntetendő minden háborút.

Az „erőszak” fogalmának értelmezése az a kulcs, melynek segítségével a békéről kialakított negatív koncepciót pozitív tartalommal lehet megtölteni. És meggyőződésem szerint ezt úgy a legcélszerűbb megtenni, hogy elvetjük az erőszak valamennyi bővített magyarázatát és kiegészítő jelzőjét. Tekintsük csak az erőszakot annak, ami. Márpedig a szótárak szerint „az erőszak bármifajta fizikai erő alkalmazása sérülés vagy sérelem okozása céljából” vagy, más szóval: „a fizikai erő törvénytelen gyakorlása”. A szótárak legjobb esetben is csupán annyi kiegészítést engednek meg, hogy az erőszak alá sorolják „a vele való megfélemlítést” is – ennél több engedményt azonban nem tesznek. Ezt a meghatározást tekintve kiindulópontnak, elkezdhetünk azon gondolkodni, miként lehetne eljutni az erőszakmentességig. Keresve sem találhatnánk jobb módszert, mint hogy – Kant nyomdokain járva és fenntartásainkat hangoztatva – Hobbes gondolatait kövessük.

A negatív meghatározást pozitívrá fordítva előbbutóbb oda jutunk, hogy létre kell hozni egy olyan konfliktusmegoldó rendszert, mely minden esetben képes megakadályozni annak a lehetőségét, hogy a felek egy konfliktusban erőszakos megoldásokhoz folyamodjanak. Más szóval az erőszakmentességre épülő békéhez szükség van arra, hogy véget vessünk a nemzetek között fennálló jelenlegi állapotnak, s ezt a Kant által *foedus pacificum*-nak nevezett szervezet, azaz valamely népszövetség felállításával érhetjük el. Hugo Grotius és Charles Irine, Abbé de Saint Pierre klasszikus békeelméletei is hasonlóképpen értelmezik a békét. Ezekből az elméletekből kiindulva alakította ki Kant is következetes és átfogó tervezetét a világrendről „Az örök béke” (1795) c. művében. Hogy az örök békét megvalósító világrendnek egyetlen biztosítója a népszövetség, nemcsak a klasszikus gondolkodók ismerték fel, de a modern béke teoretikusok is. Eltérő érvrendszerek alapján, de hasonló következtetésre jutott Saint-Simon, Comte, Proudhon, Marx, Spencer, Jean de Bloch és Norman Angels is. Véggkövetkeztetésük így hangzik: a béke csak egy olyan, egész világot átfogó nemzetközösségekben tudja elnyerni valódi értelmét, mely azáltal válik valódi népközösséggé, hogy alárendeli magát egy egységes jogszabálygyűjteménynek, mely ellentmondást nem tűrően szabályozza a tagországok viselkedését saját állampolgáraikkal csakúgy, mint a tőlük független politikai egységekkel szemben.

A félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell, hogy Kant népszövetségének semmi köze sincs a világállam gondolatához. Épp ellenkezőleg, Kant nyíltan és minden kértértelem nélkül kijelentette, hogy egy világkormány – vagyis egy olyan intézmény, mely szuverén jogaiban fölül áll a nemzeti kormányoknak – összeegyeztethetetlen a nemzetek közötti békével, mivel a szuverenitásuktól megfosztott nemzetek elkerülhetetlenül annak visszaszerzésére fognak törekedni minden rendelkezésükre álló eszközzel. Kant szerint a népszövetség, melyet a sza-

bad államok föderációja hozna létre „népszövetség volna: de nem kellene okvetlenül népállamnak is lennie”. A népállam, mondja Kant, ugyanis ellentmondás lenne. „Mert minden állam egy felsőségnek (törvényhozónak) egy alsóbb réteghez (az engedelmeskedőkhöz, tudniillik a néphez) való viszonyát foglalja magában. Sok nép azonban egy államban csak egy népet tenne ki, ami a kiindulásnak ellentmond. (Itt ugyanis a népeknek egymással szemben való jogát annyiban kell fontolóra vennünk, amennyiben megannyi külön államot alkotnak, és nem amennyiben esetleg egyetlen állammá kellene összeolvadniok.)” *Foedus pacificum*-ában Kant tehát valójában a teljes szuverenitással rendelkező nemzetállamok sokaságát képzei el, melyek önként alávetik magukat egy olyan egységes törvényhozásnak, amely képes a köztük fennálló konfliktusokat és vitákat rendezni, és felülbíráhatatlanul megoldani. Kant szilárdan hitt abban, hogy egy egységes világkormány összeegyeztethetetlen azzal a természetes felosztással, amely az emberiséget nemzetekre választotta szét, és ezáltal összeegyeztethetetlen a békével is, amely csak akkor lesz örök, ha a szövetség és azon belül minden nemzetállam makulátlanul betartja, és feltétel nélkül megbecsüli a nemzeti függetlenség és szabadság sérthetetlen elvét. A kanti népszövetség tehát olyan önkéntes társulás, melyben a szabad nemzetek megőrzik saját szuverén államiságukat, s ezt az államiságot csupán kiterjesztik és megszilárdítják azzal, hogy együttműködnek a tagállamokat kölcsönösen érintő kérdésekben.

II. A béke előfeltételei

Egy ilyen globális nemzetközösség megteremtésének magától értetődő alapfeltétele, hogy a részt vevő államok képesek legyenek megegyezni a szövetség alapjául szolgáló politikai és jogi alapelvekben. Kant axiomatikusnak tekintette, hogy a népszövetséget csak olyan államok tudják megalakítani, melyek a köztársaság alkotmányos rendjét fogadták el, s már bizonyították, hogy megrázkódtatások nélkül képesek egy ilyen berendezkedésben élni. Meghatározása szerint a köztársasági alkotmány „az: mely legelőször is egy társaság tagjainak – mint embereknek – szabadságán, másodsorban a függőség elvein, hogy mindannyian egyetlen közös törvényhozástól függenek – mint alattvalók –, és harmadszor az egyenlőség törvényén épül föl ugyanazok – mint állampolgárok – közt”.² Kant szerint azok az államok, amelyek elfogadják és tartják magukat a szabadságnak és az emberi jogoknak azokhoz az alapelveihez, melyek a köztársasági berendezkedésben öltenek testet, minden nehézség nélkül ki tudják terjeszteni nemzetek fölötti szintre is ezeket az elveket, és saját berendezkedésük alapján fel tudják építeni a globális nemzetközösséget, mely így valódi népszövetséggé válhat.

Spencer szerint a világtársadalom fejlődése két szakaszra – egy katonaira és egy ipariira – osztható. A katonai szakaszban a társadalmi haladás legfőbb eszköze a fegyveres erő, épp ezért e társadalmak szemében a háborúban nincs semmi szokatlan, s a háború nem csupán a versengő politikai egységek közötti normális viszony kifejezője, de létezésük és fejlődésük elsőrendű, mi több, meghatározó tényezője. Az ipari szakaszban azonban

a háború fokozatosan elveszti jelentőségét, mivel már nem a katonai erő, hanem a gazdasági termelés és csere lesz a haladás legfőbb eszköze. Spencer természetesen tisztában van azzal, hogy a fejlődés nem töretlen, és néhány ipari ország, köztük is első helyen hazája, a gyarmati háborúkat viselő Anglia, foglya még militáns múltjának, és túlságosan is gyakran esik vissza az agresszív háborúk bűnébe. Ezeknek a visszaeséseknek Spencer az „újbarbárosodás”¹¹ nevet adta, de nem tekintette őket tartós jelenségeknek. „Noha a társadalmi fejlődés a jövőben, akárcsak a múltban, lépésről lépésre egyre magasabbrendű társadalmakat hoz létre, mégis szükségszerű, hogy eközben sok alacsonyabbrendű társadalom is fennmaradjon..., azonban... idővel a legmagasabbrendű társadalmakból álló, s teljhatalommal felruházott szövetség... talán véget vet a civilizációt folyamatosan aláásó újbarbárosodásnak azzal, hogy megtiltja a háborút a tagjai között” – írja Spencer, majd gondolatmenetét így zárja: „Miután létrejött ez a békefenntartó szövetség, végre előre tudunk lépni az alkat és az állapot – a belső képességek és a külső követelmények – azon egyensúlya felé, melyet az emberi fejlődés végső szakasza kijelöl.”¹²

Ludwig von Mises, a kiemelkedő osztrák közgazdász is Spencer nyomdokain haladt. Ő az egész világon létrejövő kapitalizmusban és liberalizmusban látja az örök béke szükséges és elégséges feltételét. Noha von Mises, aki Spencer után harminc évvel írta műveit, elismeri, hogy az „újbarbárosodás” (az ő megfogalmazásában ez a „fosztogatás és az erőszak iránti átmeneti, atavisztikus igény” kifejeződése) rendületlenül hódít, mégis azt állítja, hogy „a ma Európa középső és nyugati részét, illetve Amerikát benépesítő nemzetekről nagyjából elmondható, hogy a Herbert Spencer által »katonainak« nevezett mentalitást esetükben már felváltotta az a gondolkodásmód, melynek Spencer az »ipari« nevet adta.”¹³ Hozzáteszi azonban, hogy az örök békét csak a „liberalizmus fenntartások nélküli, feltétlen elfogadása” óvhatja meg az újbarbárosodásba való visszaeséstől. „Ha meg akarjuk teremteni a béke előfeltételeit, és fel akarjuk számolni a háború okait, akkor a liberális gondolkodásnak kell áthatnia minden nemzetet, a liberális elveknek kell érvényesülni valamennyi politikai intézményben. Amíg a nemzetek foggal-körömmel ragaszkodnak a védővámokhoz, a bevándorlást korlátozó törvényekhez, a kötelező oktatáshoz, az intervencionizmushoz és az etatizmushoz, addig az emberiség soha nem szabadulhat meg azoktól a gyilkos új konfliktusoktól, melyek bármikor képesek nyílt háborúba átsapni.”¹⁴

A liberális folytatja a gondolatmenetet von Mises, „a nemzetközi jogot az egyes országokban elfogadott jogrendszerek fölé helyezi, és ezért követeli, hogy a nemzetek közötti béke fenntartásának érdekében nemzetek fölötti törvényszerűket és végrehajtó hatóságokat állítsanak fel, hasonló módon ahhoz, ahogy az egyes országok bírói és végrehajtói szervei felelősek a béke fenntartásáért saját területükön.”¹⁵ Von Mises azonban még Spencernél – Kantról nem is beszélve – is jobban hangsúlyozza, hogy a liberális világrend sikeres megteremtésében valamennyi termelő-, csere- és közlekedési eszköz magántulajdona, valamint a politikai beavatkozástól mentes szabadkereskedelem játssza az elsőrendű szerepet. „Ha a termelőeszközök min-

denült magántulajdonba kerülnek, akkor a háborúskodás egyik fontos motívuma máris megszűnt”, mert ebben a helyzetben „a politikai intézmények... szinte már semmi jelentőséget nem tulajdonítanak annak, ha egy terület szuverenitása átszáll egyik országról a másikra, mivel ebből senki nem húz hasznot, és senkinek nem származik kára belőle”. Ezt csak tovább erősíti a szabadkereskedelem, mely valamennyi határt jelképpé tesz.¹⁶

Tapasztalati tény, hogy a liberális államok, eltekintve most folytonos visszaesésüktől az újbarbárosodás vétkébe, nem viselnek háborút egymás ellen, sőt nemcsak egyszerűen együttműködnek, de olyan nemzetek fölötti szervezeteket is létrehoznak, melyek rendszeresen foglalkoznak közös problémáikkal.

Egy tanulmány szerint, melyet J. David Singer és Merwin Small¹⁷, illetve tőlük függetlenül Rudolph Rummel¹⁸ készített az 1816 és 1982 között folytatott 357 háborúról, ebből a 357 háborúból mindössze kettő akadt, melyben két demokrácia szállt szembe egymással. És még ez a két háború is rendkívül szokatlan volt. Az első az 1849-ben kitört római köztársasági háború, melynek során a rövid ideig demokratikusan működő Második Francia Köztársaság keveredett harcba az újonnan megalakult Római Köztársasággal, hogy segítsen a pápának helyreállítani hatalmát a Római Állam felett. (A Francia Köztársaság vezetői szerint katolikus államként ez kötelességük volt.) A második esetben tíz nyugati demokrácia üzent hadat a szintén demokratikus Finnországnak, mikor a finnek a náci Németországgal kötöttek szövetséget. A finnek azért szánták rá magukat erre a lépésre, hogy a Szovjetunióval felvéve a harcot visszaszerezzék azokat a területeket, melyeket a szovjetek erővel ragadtak el tőlük 1940-ben, az ún. téli háború lezárásakor. Valójában ennek a tíz demokráciának és Finnországnak a háborújában egyetlen lövés sem dördült el a hadviselő felek között, mivel a hadüzenetet csak a tíz demokrácia és Hitler-ellenes szövetségük, a Szovjetunió között fennálló szerződésbeli kötelezettségek írták elő.

Noha a liberális demokrácia és a kapitalizmus abszolút elengedhetetlen felételei az örök békének, önmagukban mégis csak akkor elégségesek, ha még egy előfeltétel szerepel alkotóelemeik között – nevezetesen az önrendelkezéshez való jog elismerése és feltétel nélküli alkalmazása. Azok a népek, melyek az önrendelkezésre törekszenek, általában kisebbségek. Kisebbségként ezek a közösségek a minden állampolgárt megillető egyenlő jogokon felül is rendelkeznek bizonyos vallási, kulturális különjogokkal, esetenként még területi autonómiával is, de – s ez alól nincs kivétel – nincs joguk ahhoz, hogy elszakadjanak attól az országtól, melynek szuverenitása alatt élnek. Természetesen egy demokratikus államban a kisebbségi népek hangot adhatnak panaszainak, és a törvény határain belül többé-kevésbé szabadon népszerűsíthetik az elszakadást is. Ennek érdekében politikai pártokat és nyomásgyakorló csoportokat is szervezhetnek, de mivel mindig kisebbségben vannak, ezért szinte soha nem járnak sikerrel. Két tényező is akadályozza, hogy az államisággal nem rendelkező népek teljes körben gyakorolhassák az önrendelkezéshez és a szuverenitáshoz való jogukat. Az első a szervesen egybefüggő területen létrehozott államiság tehetetlenségi ereje, a második pedig a te-

rület fölött gyakorolt szuverenitás, melyet a nemzetközi törvények is védenek, kimondva az állam határainak sértetlenségét.

Ezért aztán kétséges, hogy a többnemzetiségű államok valóban lehetnek-e minden tekintetben liberális demokráciák. A többnemzetiségű állam többségi nemzete elkerülhetetlenül egységes és állandó uralkodó többségként határozza meg magát a kisebbségi nemzettel szemben, s az állam demokratikus intézményeit használja eszközként a többségi zsarnokság érvényesítéséhez. Arisztotelész a legromlottabb politikai államformák közé sorolta azt a demokráciát, melyben a többség saját érdekeit szem előtt tartva uralkodik. James Madison az Egyesült Államok alkotmányának megfogalmazásakor mindenekelőtt arra törekedett, hogy gátat vessen bármiféle állandó többség kialakulásának az újonnan létrejött amerikai államszövetségben belül. Világosan látta, hogy egy ilyen többség kialakulása és megszilárdulása véget vetne a szabadságnak, és a legveszélyesebb, legelnyomóbb zsarnoksághoz – a többség zsarnokságához – vezetne.

Ebben az értelemben csupán az egynemzetiségű nemzet az, mely természeténél fogva képes a valódi liberális-demokratikus rend megteremtésére. Mivel egy ilyen nemzet az emberek szerves kapcsolatra épül, ezért az állam arra fog törekedni, hogy a már adott egységen belül, amilyen széles körben és amilyen átfogóan csak lehet, helyt adjon a nemzeten belül létező különböző csoportok érdekeinek. Csupán az egynemzetiségű állam tudja biztosítani a legteljesebb körű jogokat nemzeti kisebbségeinek is. (A nemzettől eltérően, mely egy jól körülhatárolható területi azonosságtudattal rendelkező etnikai csoport, a nemzeti kisebbség olyan etnikai csoport, mely önként vállalta egy másik nemzet állampolgárságát, és miután befogadták ennek az államnak a polgárai sorába, most ennek a „másik” nemzetnek az államában él anélkül, hogy az állam területének bármelyik részét magának követelné.) Mindebből levonható az a következtetés, hogy a nemzet természeténél fogva liberális-demokratikus képződmény, míg a felépítésében legdemokratikusabb többnemzetiségű állam is elnyomó, diktatórikus rezsim az állam kisebbségi nemzeteivel szemben. Természetesen akadnak kivételek: Nagy-Britannia nemzetei például szabad elhatározásukból maradtak együtt az egységes brit államban. Az Észak-Írországból és Skóciából lezajlott népszavazás a Nagy-Britanniától való elszakadás kérdésében ezt tagadhatatlanul bizonyította. Néha különféle nemzethez tartozó emberek között kialakul egy nemzetek fölötti azonosságtudat, mely erősebb lesz, mint a nemzeti érdekek, s mely lehetővé teszi a számukra, hogy erre a nemzetek fölötti azonosságtudatra szabadon felépítsenek egy többnemzetiségű államot. A legkézenfekvőbb példa erre Svájc. Más szóval: nincs szükség arra, hogy minden nemzetet különálló államokba osszunk, de arra igen, hogy kivétel nélkül valamennyi nemzetnek megadjuk az önrendelkezéshez való abszolút és elidegeníthetetlen jogot. Csakis ennek a jognak a birtokában tudja minden nemzet szabadon eldönteni, hogy a történelmi hagyományt folytatva továbbra is egy államban marad egy másik nemzettel (nemzetekkel), vagy inkább elszakítja a régi államtársuláshoz kötődő szálait, és egy új, szuverén nemzetállamot hoz létre.

Megintcsak Kant volt az, aki mindenki mást megelőzve érvelt amellett, hogy minden nemzetnek, kicsinek s nagyának egyaránt, joga van az önrendelkezéshez és az egyenlőség elvén alapuló szuverenitáshoz, s a köztársasági alkotmány mellett ebben a jogban látta az örök béke másik elengedhetetlen előfeltételét. Könyvében kifejti, hogy az örök békét mindaddig nem lehet megvalósítani, míg akár csak egyetlen nemzet is akad a világban, melyen egy másik nemzet uralkodik az uralt nemzet kifejezett beleegyezése nélkül. Hasonlóan gondolkozott Spencer és von Mises is, noha ez utóbbi szerint az önrendelkezés jogát nem csupán nemzeteknek kellene megadni, de „valamennyi terület lakosának [szabadon] kellene dönteni arról, hogy melyik államhoz kíván tartozni”.¹¹

III. A kanti Népszövetség céljai és feladatai

A Népszövetség első feladata az lenne, hogy törvényen kívül helyezze az erőszak alkalmazását minden nemzetközi konfliktusban, valamint azokban az országokon belül zajló vitákban, melyek az egyes államok határain belül egybefüggő területi egységen élő népek autonómiáját és szuverenitását érintő jogok körül robbannak ki. Ez a feladat nem is olyan egyszerű, mivel burkoltan maga után vonja azt is, hogy a Népszövetségnek jogában áll beavatkozni bármilyen fegyveres küzdelembe, bárhol robbanjon is ki, és a harcok azonnali beszüntetése érdekében erőt is alkalmazhat. Ahhoz azonban, hogy a Népszövetség hatékonyan gyakorolhassa ezt a jogát, rendelkeznie kell egy olyan fegyveres testülettel, mely a hadviselő felek bármelyikén képes felülkerekedni. Mikor aztán véget ért a fegyveres küzdelem, a Népszövetségnek módot kell találnia arra, hogy a konfliktusba keveredett felek a szövetség felügyelete mellett közvetlen tárgyalásokba kezdjenek, vagy magának a Népszövetségnek kell, a felek beleegyezésével, igazságot tennie a konfliktust kirobbantó kérdésben.

Az efféle konfliktusokat és vitákat csak akkor lehet rendezni, ha létezik egy gondosan kidolgozott és átfogó Világtörvénykönyv, melyet a Népszövetség valamennyi tagállama önként elfogad a legfőbb jognak. A jelenleg hatályos nemzetközi jog sajnos nem lehet alapja egy ilyen világtörvénykönyvnek, noha legtöbb jelenlegi rendelkezését kétségtelenül bele lehetne foglalni egy ilyen törvénykönyvbe, amennyiben ezeket összhangba hozzák egymással és a készülő törvénykönyv irányelveivel, melyet egy tényleges bíróság is hatékonyan és félreérthetetlenül tudna használni.¹²

A mai nemzetközi jog például elismeri a nemzetek önrendelkezési jogát, ugyanakkor nagy becsben tartja a területi integritás elvét és a jelenlegi államok határainak sérthetlenségét. Ez a két elv elmentmond egymásnak, mivel a világon jelenleg több, mint 1800 nemzet él 190 államban. A területi integritás védelme és a jelenlegi államhatárok sérthetlensége gyakorlatilag kizárja annak a lehetőségét, hogy azok az állam nélküli nemzetek, melyek ezek között a határok között élnek, teljes körben gyakorolhassák az önrendelkezés jogát, azaz nem ad lehetőséget nekik arra, hogy elszakadjanak attól a ma létező államtól, melynek fennhatósága alatt éppen él-

nek. Keresve sem találhatnánk jobb példát erre, mint a szuverén államok világszervezetének reakcióját az orosz katonai invázióra a Csecsen Köztársaságban, mely vette a bátorságot, hogy egyoldalúan kikiáltta elszakadását Oroszországtól. A világ államai, köztük az Egyesült Államok is, az inváziót az orosz állam belügyének tekintették, és ha volt egyáltalán olyan részlete az invázióknak, mely felkelte a nemzetközi közösség aggodalmát, az az emberi jogok megsértése volt, melyet feltehetően Oroszország követett el saját állampolgáraival szemben. Mindez azért történhetett így, mert Oroszországot egy nemzetközi szerződés kötelezi az emberi jogok betartására, de a területi integritás elve miatt bármi más, ami a területén történik, az kizárólag az orosz kormány belügye.

Egy világtörvénykönyv nem tartalmazhatna efféle ellentmondást. A jogszabályok világosan kimondják, hogy mi élvez elsőbbséget: az önrendelkezési jog vagy a létező államok joga, hogy jelenlegi határaiton belül megőrizzék területi integritásukat. Talán nem is kell hozzátenni, hogy a liberális-demokratikus/köztársasági elvekre épülő Népszövetség csak egy olyan világtörvénykönyvet fogadhatna el, melyben az önrendelkezési jog élvez elsőbbséget a jelenlegi államok joga felett, hogy fenntartsák területi integritásukat.

Miután a világtörvénykönyv ilyen módon biztosította az önrendelkezési jog elsőbbségét, máris egy újabb feladattal kell szembenéznie, mellyel a jelenlegi nemzetközi jog a mai napig nem foglalkozott. Ez pedig azoknak a jogi normáknak a kidolgozása, melyek a nemzetállamok közötti területi viták elrendezését szabályozzák. Jelenleg a nemzetközi jog egy vitatott terület szuverenitása kérdésében a történelmi és demográfiai érveket egyenlő rangúnak, s mindkettőt alacsonyabbrendűnek fogadja el a nemzetközileg elismert határok között létező államok területi integritásának elvével szemben. Azaz hajlik arra, hogy a status quó tekintse törvényes realitásnak, bármilyen érvek szólnak is ellene. A világtörvénykönyvnek egyértelműen ki kell mondania, hogy melyik igénynek – a demográfiaiának vagy a történelminek – van elsőbbsége a másikkal szemben. Ha következetesen alkalmazza az önrendelkezéshez való jogot a világtörvénykönyvben, akkor elkerülhetetlenül a demográfiai tényezőre esik majd a választás, mivel ez már első látásra is többet nyom a latban, mint a történelmi érvelés. Pontosan ezt a gondolatmenetet követte von Mises is, mikor úgy érvelt, hogy nemcsak a nemzeteknek, de az egybefüggő területi egységeken élő népeknek is meg kell adni az önrendelkezés jogát.

A világtörvénykönyvben az emberi jogok nemzetközi védelmével is új szemszögből kell foglalkozni. Jelenleg a nemzetközi jog az egyes államokon belül egybefüggő területeken élő népek jogait egy kalap alá veszi a kisebbségi jogokkal, azaz ezeket ugyanúgy kezeli, mint a közös kulturális, nyelvi, vallási vagy hasonló szálakkal összekapcsolódó csoportok jogait, és teljesen figyelmen kívül hagyja a probléma területi dimenzióit. A világtörvénykönyvnek ebben a kérdésben egyértelműen különbséget kell tennie a kisebbségi jog és az egybefüggő területeken élő népek önrendelkezési joga között, s ez utóbbinak tartalmaznia kell az adott területen élő többség jogát az elszakadáshoz.¹¹ Sőt a területi önrendelkezéshez, illetve önkormányzathoz való jogról kirobant konfliktusokat és vitákat éppúgy

egyetlen közös törvénykezés alá kell vonni, mint minden területi kérdést, még akkor is, ha ezek a viták nem államok között, hanem államokon belül törnek ki. Az egyéni emberi jogokat és a kisebbségek kollektív jogait érintő kérdések azonban már teljesen más törvények körébe tartoznak, melyek kizárólag a személyes – akár egyéni, akár kollektív – jogokkal foglalkoznak.

A Népszövetségnek el kell fogadnia – természetesen az összes tagállam konszenzusával – egy egyetemesen érvényes emberi jogi törvénykönyvet. Ennek a törvénykönyvnek az alapjait már lefektette az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, melyet 1948-ban fogadott el az ENSZ, illetve az 1966-ban kelt két kiegészítő dokumentum – a Polgári és Politikai Jogok, illetve a Szociális, Gazdasági és Kulturális Jogok Szerződése. Ezeket a dokumentumokat össze kellene hangolni. Nem csupán saját rendelkezéseiket kellene összhangba hozni egymással, de még inkább a liberális-demokratikus/köztársasági elvekhez is hozzá kellene igazítani őket, mégpedig úgy, hogy a) szigorúan kihagyják ebből a törvénykönyvből az önrendelkezés kérdéskörét, és azt teljes egészében a világtörvénykönyv hatáskörébe utalják; b) eltávolítanak egy sor megszorító záradékot és kikötést a jogok jelenleg gyakorta feltételeken és kétértelműen megfogalmazott listájából; c) alapjaiban vizsgálják felül a Társadalmi, Gazdasági és Kulturális Jogok Szerződését annak érdekében, hogy teljes mértékben összhangba kerüljön a liberális-demokratikus világrend elveivel, majd a szerződést szándéknyilatkozattá alakítják át, s ezzel tökéletesen elválasztják az emberi jogok törvénykönyvétől.

Csaknem bizonyos, hogy a nemzetközösség teljhatalommal lesz felruházva, s ő koordinálja majd a nemzetállamok és a kormányzattól független szervezetek tevékenységét egyes globális kérdésekben. Ilyen kérdés lesz a környezetvédelem és a humánökológia általában, a lézer-, az atom- és a napenergia területén zajló fejlesztés, irányítás és a biztonsági előírások szabályozása, a globális kommunikációs és információs hálózatok kialakítása és irányítása, a demográfia (például az emberi erőforrások ésszerű alkalmazásának) szabályozása, a nemzetközi bűnüldözés, különösen az egész világot átfogó bűncselekmények (terrorizmus és kábítószerkereskedelem) elleni harc, a tudományos kutatások koordinálása és felügyelete néhány, az egész világ számára létfontosságú területen, elsősorban a genetika, az agybiológia, a halálos vírusok (rák, AIDS stb.) ellen folytatott küzdelem, a szervátültetések, a modern energetika (beleértve az új energiaforrások kifejlesztését) és az információs technológia terén.

A nemzetközösségnek fel kell állítania egy Világbankot is, mely világpénzt bocsát ki (s melyhez a nemzeti fizetőeszközöket igazítják), s feladata lesz, hogy ezt a pénzt védje, vagy ha ez nem sikerülne, akkor gyógyírt találjon a bekövetkező pénzügyi válságokra.

A fent említett feladatok egyike sem alakítja át a globális nemzetközösséget világkormányvá, mivel ezekkel a tennivalókkal az egyes országok kormányai önállóan amúgy sem tudnának sikeresen vagy gazdaságosan megbirkózni. Ezeknek a feladatoknak az ellátása nem is rendelné alá az egyes országokat a globális nemzetközösség intézményeinek és semmilyen módon nem korlátozná a tagállamok nemzeti szuverenitását. Épp ellenkezőleg, azzal, hogy

a fent felsorolt globális területeken a nemzetközösség gyakorolja a szuverenitást az emberiség nevében, nagyban hozzásegíti a tagállamokat, hogy saját szuverén hatalmukat kiterjesszék.

A globális világközösség ezen jogosítványai közel sem fogják annyira korlátozni a csatlakozó államok szuverén jogait, mint azok a rendelkezések, melyek a népszövetséghez szükséges hatalommal ruházzák fel a globális világközösséget. Ezek a rendelkezések megfosztanák a tagállamokat attól a joguktól, hogy háborút viseljenek, vagy bármiféle erőszakos vagy kényszerítő eszközt használjanak más államokkal vagy azokkal a tagállamok határain belül, de egybefüggő területeken élő népekkel szemben, akik önmegrendezésre töreksenek. Általában ezt a jogot tartják az állami szuverenitás legfőbb ismertetőjegyének, és az e jogról való lemondás az emberek szemében felér a nemzeti szuverenitás feladásával. A tagállamok nemzeti szuverenitását még jobban meg fogja kurtítani az, hogy kötelesek lesznek alávetni magukat egy nemzetek fölötti igazságszolgáltatásnak, mely nemcsak a tagállamok közötti kapcsolatokat szabályozza, de a saját állampolgáraikkal szembeni bánásmódot is, arról már nem is beszélve, hogy a tagállamoknak bele kell nyugodniuk abba is, hogy nemzetközi katonai erők avatkozhatnak be bármilyen általuk vívott fegyveres küzdelemben.

A nemzeti szuverenitás önkéntes korlátozása azonban közel sem áll előzmények nélkül. Az államok hasonló módon s szünet nélkül korlátozzák szuverén jogaikat akkor is, mikor kölcsönösen előnyös nemzetközi szerződéseket kötnek, s e szerződések ratifikálásakor azok rendelkezései előkelő helyet foglalnak el az állam törvényeinek hierarchiájában – olyannyira, hogy még az állam alkotmányos törvényeinek a rendelkezéseit is alá kell vetni az állam által ratifikált nemzetközi törvényeknek, s szigorúan az előbbieket kell az utóbbiakhoz igazítani.¹⁴

Hasonló eljárást kell követni a globális nemzetközösség létrehozásakor is. Az egyetemes világtörvénykönyv csak akkor válik jogilag is kötelezővé a tagállamok számára, ha rendelkezéseit ezek az államok ratifikálták és beépítették saját jogi rendszereikbe.

A nemzetközösség tagállamai fenntarthatják maguknak a jogot, hogy bármikor szabadon felmondják a szerződést, és így helyreállítsák teljes szuverenitásukat. A nemzetközösségből való kizárás (s ennek megfelelően a teljes szuverenitás helyreállítása) lesz a végső szankció, melyet a nemzetközösség alkalmazni fog azon tagjai ellen, akik nem hajlandók engedelmeskedni a nemzetközösségi bírói intézmények döntéseinek.

A globális nemzetközösség tagállamainak csupán a világbírók döntéseit kell fenntartások nélkül elfogadni, ezek lesznek tehát egyedül kötelező erejűek a számukra. A globális intézmények összes többi döntéséhez meg kell szerezni az adott állam engedélyét, mielőtt azok életbe lépnének annak területén. A globális intézmények konkrét döntéseinek, például egy hulladékfeldolgozó üzem vagy kísérleti energiatelep létesítésének előfeltétele, hogy a döntést meghozó globális intézmény szerződést kössön az adott tagállammal, melyben ez utóbbi beleegyezik a döntésbe. A globális intézmények általános érvényű döntései is csak akkor válhatnak törvénné a tagállamok terüle-

tén, ha először ezen államok megfelelő felhatalmazással rendelkező hatóságai ratifikálják őket.

Eltérően a jelenleg létező szövetségi államok (például az Egyesült Államok) példájától, a globális nemzetközösségben még azokat a törvényeket sem lehetne közvetlenül és automatikusan alkalmazni az egyes tagállamok területén, melyek esetében a nemzetközösség kizárólagos törvényhozói hatalommal rendelkeznek. A globális törvénykezés bármilyen új jogszabálya (például az egyetemes világtörvénykönyv módosítása) csak akkor léphetne érvénybe egy tagállam területén, ha az adott tagállam először maga önti ezt törvény formájába, azaz – a megfelelő javításokkal, törlésekkel és módosításokkal együtt – beépíti saját törvényei közé. A törvényt aztán maga a tagállam vagy a világbírók alkalmaznák, saját hatáskörükben, de az egyes államok által elfogadott formában.

A hatalom ilyen felosztása talán az egyetlen módszer, mely harmonikusan egyesíteni tudná a nemzeti szuverenitást az emberiség szuverenitásával. Amíg a törvénykezésben és a döntéshozatalban az utolsó szót nem egy nemzetek fölötti, hanem egy nemzeti hatalom mondja ki, addig a nemzeti szuverenitás érvényes elképzelés marad, bármennyire korlátok közé szorítják is a nemzetek fölött álló rendelkezések. Ebből a szempontból meglehetősen sokatmondó az a tény, hogy a balti szovjet köztársaságok a nemzeti szuverenitásuk visszaszerzéséért folytatott küzdelemben először nem a Szovjetuniótól való elszakadást hirdették ki, hanem olyan alkotmánymódosítást fogadtattak el a köztársaságok legfelső tanácsaival, mely kimondta, hogy az ösztövetségi törvények csak akkor léphetnek érvénybe a köztársaságokban, ha a köztársasági törvényhozó szervek is jóváhagyták őket, s akkor is csak a köztársasági törvényhozások által jóváhagyott formában.

Egy ilyen laza kapcsolatokra épülő globális nemzetközösség, mely ekkora súlyt fektet arra, hogy megőrizze a nemzeti szuverenitást, csak akkor lehet életképes, ha a tagállamok többé-kevésbé meg tudnak egyezni a nemzetközösség alapjait képező elvekben és törvényekben. Hogy egy korábbi munkámat idézzem: „Több feltétel is szükségeltetik ahhoz, hogy létrejöjjön egy olyan globális nemzetközösség, mely képes valóban békés világrendet megvalósítani: a) a világ valamennyi emberét és nemzetét megillető egyenlő emberi jogok elismerése, b) az összes nemzet önkéntes egyetértése, melyben semmiféle szerepet nem kaphat a nyomásgyakorlás vagy a kényszer, c) a nemzetközösség alkotmányának és alaptörvényeinek közös megegyezéssel történő elfogadása.”¹⁵

A gyengébb nemzetek nagy többségének számára még azok a katonai biztonságot az egész Földre kiterjesztő záradékok is hatalmas előnyt jelentenek, melyek első látásra alapvetően korlátozzák a tagállamok szuverén jogát, hogy katonai erőt vessenek be más módon elérhetetlen nemzeti céjaik megvalósításához. A nemzetközösség egyrészt megvédené ezeket a nemzeteket az erősebb nemzetek támadásától és zaklatásától, másrészt lehetővé tenné a számukra, hogy legitim nemzeti céljaikat egy olyan nemzetközi bírásokon keresztül érjék el, mely összhangban áll a közös egyetértéssel kialakított alapelvekkel és a nemzetközi igazságszolgáltatással.

Írásomban arra törekedtem, hogy a népszövetségként működő globális nemzetközösség céljait és feladatait min-

den szempontból a kanti gondolatokhoz igazítsam, azaz még a lehetőségét is kizárjam annak, hogy a nemzetköziségből valaha is világkormány jöjjön létre, és igyekeztem, hogy az egyént és a nemzetet állítsam ennek a világrendszernek a központjába.

A 20. század, mely az 1914-ben kirobbant világháborúval indult útnak, az ideológia évszázada volt. Olyan kor, melyben az emberiség borzalmas betegségeire (melyeket a háború korábban soha nem tapasztalt tragédiája szabadított el) egyetemes hitvallásokban, a kommunizmusban és a fasiszmusban keresték a gyógyírt. Ám ez volt az a kor is, melyben felvették a harcot a fasiszta és kommunista mozgalmak és rezsimok agresszív törekvéseivel, és szembeszálltak azokkal a totalitárius kísérletekkel, melyeket ezek a rezsimok gerjesztettek a világban. A szovjet és a kelet- illetve közép-európai forradalmak, melyek 1989-ben kezdődtek és 1991 decemberében magának a Szovjetunióknak a formális feloszlásával értek győzedelmes véget, egyben a 20. századot is lezárták. A kezdődő 21. század elkerülhetetlenül a nacionalizmus évszázada lesz – a felszabadulás kora azoknak az egybefüggő területeken élő népeknek a számára, melyek most elszakadhatnak attól az államtól, ahová eddig akaratuk ellenére kényszerítették őket.

A nacionalizmus nem ideológia, hanem a népek és a népeket alkotó emberek természetes kollektív azonosság-tudatának érvényesítésére tett kísérlet. Semmi ideologikus sincs abban, mikor egy nemzet megpróbálja megszerezni az őt illető helyet a nemzetek globális közösségén belül. De mivel a a nacionalizmusok gyakran kerülnek összetűzésbe egymással, a szembenálló nemzeteknek el kell fogadniuk a nemzetközi jogban lefektetett egyetemesen elfogadható demokratikus elveket, mert csak ezek alapján tudják bebizonyítani, hogy igényeik helyesek, és az egyetemes jogon nyugszanak.

Mivel a 21. századot számos alkalommal fogja nacionalista forrongás, felkelés és háborúskodás tarkítani, ezért itt az ideje, hogy a szabad és demokratikus nemzetek közössége hozzájáruljon azoknak a nemzetközi jogi nor-

máknak a kidolgozásához, melyek mindenféle nacionalista háborúnak elejét vennék, és ezzel a joggal összhangban megoldást kínálnának a nemzeti konfliktusokra. Amint már említettem, első intézkedésként törvénytelennek kellene nyilvánítani az erőszak alkalmazásának minden formáját a nemzetek közötti és a nemzeteken belüli vitákban. A NATO katonai erejét már most a béke hatalmi szóval való megteremtésének szolgálatába lehetne állítani, bárhol is törjön ki erőszak. Ebben a tekintetben követendő modell lehetne az, ahogy a nemzetközi közösség, különösen az Egyesült Államok, reagált Kuvait iraki inváziójára. De mi legyen a következő lépés, miután erővel véget vetettünk az erőszak alkalmazásának egy konfliktusban? A *status quo ante* visszaállítása, mint ahogy az Öböl-háborúban történt, a legtöbb esetben csak jegelné a konfliktust, de az okát nem szüntetné meg. Akkor mi a teendő? Elhúzódo tárgyalások? Természetesen. Azonban ezek a tárgyalások sokkal eredményesebbek és hatékonyabbak lehetnének, ha bírósági formában és a nemzetközi jog egyértelműen megfogalmazott normái alapján folytatnák őket.

Természetesen az idő múlásával amúgy is hasonló megoldás születik a konfliktusok tartós és békés lezárására, még akkor is, ha a demokratikus nemzetek közössége elszalasztja a kezdeményezést. A nemzeti konfliktusokba keveredett népek belefásulnak a soha nem szűnő felfordulásba és vérontásba, és előbb vagy utóbb – bármennyire vonakodva is – de maguk fognak megegyezni a konfliktusok békés rendezésének elveiben, és végül valóban létrehoznak egy békés világrendet. Egy olyan egyetemes rendszert, mely elismeri és védi az elidegeníthetetlen emberi jogokat, melyek egyaránt megilletnek egyént és nemzetet, hiszen ez utóbbi is kollektív személyiség. De miért várjuk meg, hogy ez a folyamat a maga természetes, elhúzódo és költséges módján játszódjon le, mikor a világ demokratikus nemzetei minden késedelem nélkül nekiláthatnának a Népszövetség felépítésének?

BOJTÁR PÉTER FORDÍTÁSA

J E G Y Z E T E K

- 1 Immanuel Kant: *Az örök béke* (Európa Könyvkiadó, 1985, Budapest), ford. Babits Mihály, 25. o.
- 2 Id. m. 18.
- 3 Lásd *Facts and Comments* (1902) c. munkáját in Herbert Spencer: *Structure, Function and Evolution*, szerk. Stanisław Andreski (London, UK: Nelson, 1972), 207. o. és kk.
- 4 *Principles of Sociology*, III. köt. (1896), idézi Stanisław Andreski, szerk. in Herbert Spencer..., 212. o.
- 5 Ludwig von Mises: *Liberalism In the Classical Tradition* (1927), 3. kiadás, (Irving-on-Hudson, N. Y. and San Francisco, Cobden Press, 1985), 151. o.
- 6 Id. m. 150. o.
- 7 Id. m. 148. o.
- 8 Id. m. 112–113. o.
- 9 Lásd J. David Singer és Melvin Small: *The Wages of War 1816–1982*, (New York, N. Y.: Wiley, 1972), 4.2. táblázat; J. David Singer és Melvin Small, *Resort to Arms: International*

and Civil Wars, 1816–1980 (Beverly Hills, CA: Sage, 1982), 4.2. táblázat.

- 10 Rudolph J. Rummel: „On Fostering A Just Peace,” in: *International Journal on World Peace*, I. köt., 1. szám, 1984 ősz, 4–15. o.
- 11 Ludwig von Mises, id. m., 109. o.
- 12 Grenville Clark és Louis B. Sohn híres könyvükben, a *World Peace Through World Law*-ban bátor és eredményes kísérletet tettek, hogy a létező nemzetközi jogot kiegészítésekkel és módosításokkal lássák el, hogy annak érvényt lehessen szerezni. A könyvet 1958-ban adták ki először, s már szerepel benne az összes nemzeti hadsereg feloszlatása és egy egységes ENSZ hadsereg létrehozása. E javaslat részletesebb változatát lásd könyvük második kiadásában (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960), 5–6. o.
- 13 Ezt az érvet hozta fel az elismert nemzetközi jogász, Antonio Cassese is (lásd „Political Self-Determination – Old Concepts and New Developments” c. munkáját in: A. Cassese

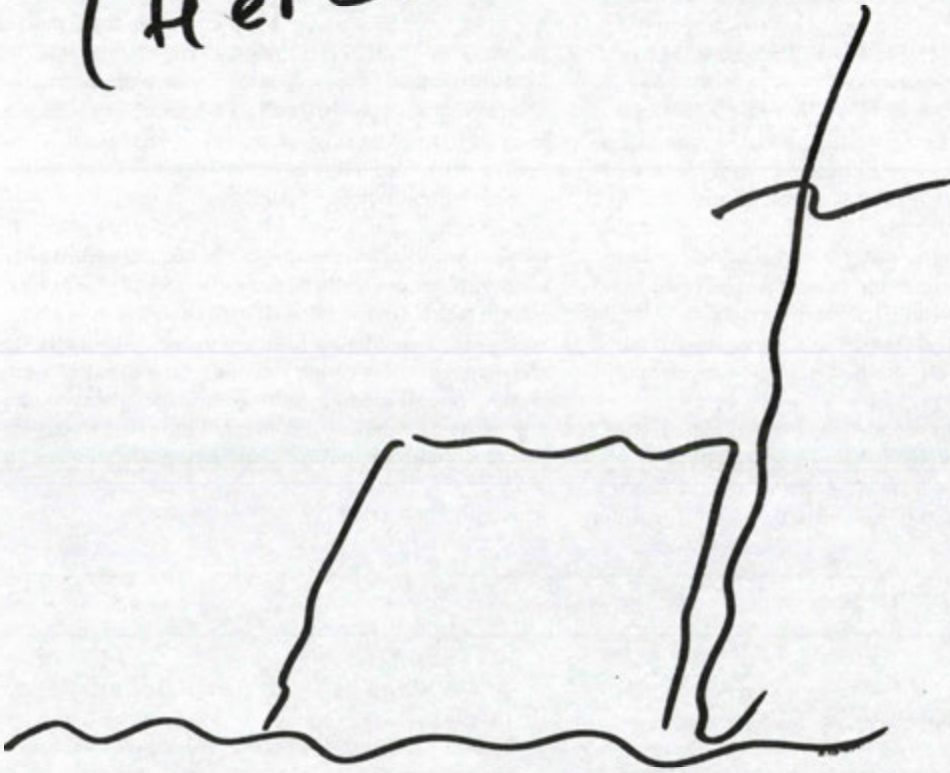
(szerk.), *UN Law/Fundamental Rights: Two Topics in International Law* [Alphen aan den Rijn, The Netherlands: Sijthoff and Noordhoff, 1979], 137. o. és kk.), majd a gondolatot továbbfejlesztve az ausztrál filozófus, Eugene Kamenka több osztályba és generációba sorolta a jogokat (lásd „Nationalism: Ambiguous Legacies and Contingent Futures” c. munkáját in: Alekszandras Sztromas (szerk.), *The End of „Isms”? Reflections on the Fate of Ideological Politics After Communism's Collapse*,

[Oxford, UK and Cambridge, MA: Blackwell, 1994], 125–141. o.

14 Hans Kelsen: *Principles of International Law*. (New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1952.)

15 Alexander Sztromas: „A Peaceful World: Ideal and Reality,” in: Jeanne Tchong Koei Li (szerk.): *In Search of a New World Order: The Need for New Initiatives* (Taipei, Taiwan: Pacific Cultural Foundation, 1980), 105. o.

SIR-ENLEK
(Hérakleitoszi)

1995 nyarán

Közösség és konfliktus*

ALBERT O. HIRSCHMAN

A kérdés, hogy „Mennyi közösségi érzésre van szükség a liberális társadalomban?”, engem egy Tolsztoj-elbeszélésre emlékeztet, amelynek kicsit hasonló a címe: „Mennyi föld kell egy embernek?” A történet egy Pahom nevű parasztról szól, akit hatalmába kerít a szenvedély, hogy egyre több és több földet szerezzen. Végül túlerőlteti magát abban a hiszemben, hogy meggazdagszik, ez azonban teljes fizikai kimerüléséhez, utóbb a halálához vezet. Ebben az állapotban Pahomnak természetesen már csak arra a kicsinyke – „hatrőfnyi” – földre van szüksége, amelyben a testét örök nyugalomra helyezhetik.

Egészen bizonyos, hogy az író nem azt akarta mondani, hogy a parasztnak a valóságban mindössze ennyi földre volna szükségük. Tulajdonképpen mondanivalója az, hogy legvégül ennyi föld jut nekünk, ha áldozatul esünk a földhalmozás szenvedélyének.

A közösségimádattól az alkotmányos hazafiságig

Akárcsak Pahom számára a föld iránti mértéktelen szenvedély, az is veszélyessé válhat, ha egy embercsoport a közösségi érzés gondolatának, a közösségi szellem iránti lelkesedésnek vagy egyenesen imádatnak a bűvöletébe kerül. Az újabkori német történelem ebben a tekintetben szigorú figyelmeztetésként szolgál. A Weimari Köztársaság idején Németországban gyakorta felpanasztolták bizonyos tulajdonságok hiányát, amelyeket pedig egy társadalomnak, az akkori felfogás szerint, fel kellene mutatnia, például küldetés tudatot, az összetartozás, a melegség érzését – egyszerűen közösségi szellemet.

A náciizmus felfutása sokat köszönhetett annak, hogy a mozgalom azt ígérte, megteremt egy újjákovácsolt „népközösséget” és ezzel bőségesen kielégíti ezeket az állítólagos „szükségleteket”. Az utóbb bekövetkezett katasztrófa hosszú időre rossz hírbe keverte a közösség és a közösségi érzés fogalmait, legalábbis a Szövetségi Köztársaságban. 1945-től kezdve a németeknek csakis annak tudatában volt szabad bármiféle patriotizmust érezniük, hogy országuk immár egy liberális alkotmány alapján nyugszik, amely szavatolja az alapvető emberi és állampolgári jogokat. Innen származik az „alkotmányos hazafiság” fogalma.

*Felszólalás a Bertelsmann Alapítvány „Mennyi közösségi érzésre van szükség a liberális társadalomban?” című, 1993-as konferenciáján.

A Dolf Sternberger által bevezetett, majd Jürgen Habermas által továbbfejlesztett fogalom közkedveltté vált: a hazafiságnak olyan új és minimalista válfaját közvetítette ugyanis, amely minden korábbi változattól kellően messze esett. Mintha Pahom, Tolsztoj parasztja új életre kelt volna, és okulva balsorsából elhatározta volna, hogy mostantól kezdve megelégszik egy sokkal kisebb földdarabbal.

A liberalizmus komunitárius kritikája az Egyesült Államokban, s annak németországi fogadtatása

Az 1989–90-es események azonban újabb megfontolásokhoz vezettek, mivel az újraegyesítés egy sor gazdasági, kulturális és erkölcsi problémát hozott felszínre. Ezek megjelenését, különösen pedig meglepő szívósságát gyakran írták a közösségi érzés hiányának számlájára.

Megkönnyítette ezt az érvelést akkoriban a német és amerikai értelmiség szoros kapcsolata is. Igen jól lehetett az erősebb közösségi szellem szükségessége mellett érvelni arra a nagyszabású vitára hivatkozva, amely a '70-es és '80-as években folyt az Egyesült Államokban, s a „liberalizmus komunitárius kritikájaként” vált ismertté (ez volt Michael Walzer egyik cikkének a címe).

Ehhez a vitához németek is hozzászóltak, róluk azonban, jellemző módon, alig esik szó. A hozzászólások sorában az első természetesen Ferdinand Tönnies *Gemeinschaft und Gesellschaft* („Közösség és társadalom”) című klasszikus monográfiája volt. Tönnies már 1887-ben részletesen leírta – és kétségtelenül erősen el is túlozta – az atomizált társadalom és a kedélyes közösség közötti kontrasztot. A könyv nyilvánvalóan hozzájárult annak az intellektuális légkörnek a kialakulásához, amelyre a közösség iránti általános vágyakozás (és ennek megfelelően a „csupasz” társadalom iránti megvetés) volt jellemző. Volt azonban ellenáramlat is, mint például az efféle közösségi hitvallás kritikája Helmut Plessner *Grenzen der Gemeinschaft*-jában („A közösség határai”, 1924).

Tönniest és Plessnert ugyanakkor a közösségi érzésről szóló későbbi német írások is alig említik. Ehelyett igen sokat megtudhatunk Alasdair McIntire, Robert Bellah, Charles Taylor, valamint nagyrabecsült kollégám, Michael Walzer eszmévilágáról. Ebben az összefüggésben én csak

két gyűjteményes kötetet említenék meg, a Christel Zählmann által szerkesztett *Kommunitarismus in der Diskussion* („Vita a kommunitarizmusról”, Rotbuch, Berlin, 1992), valamint az Axel Honneth szerkesztésében napvilágot látott *Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften* („A kommunitarizmus. Vita a modern társadalmak morális alapjairól”, Campus, Frankfurt am Main, 1993) című könyveket. Talán vonzóbbnak tűnt az egyesült államokbeli vita importálásával újraélesztetni a közösség és a közösségi szellem iránt fokozódó igényről szóló vitát (és bizonyos mértékig „megtisztítani” a fogalmat).

Ez persze nem jelenti azt, hogy az amerikai komunitáriusok ily módon győzedelmesen bevonultak volna Németországba. Igaz, feltámadt az érzés, hogy az „alkotmányos hazafiság” talán már elegendő. Ugyanakkor – a már említett történelmi okokból – igen nagy ellenállás mutatkozott minden olyan elképzeléssel szemben, hogy az újraegyesített Németországot valamilyen Bellah-stílusú „civil vallással” kellene megtagadni.

Végül a komunitárius álláspont által kiváltott vita éppenséggel ennek az álláspontnak az alternatíváját körvonalazó gondolatokhoz vezetett. Helmut Dubiel, a frankfurti Társadalomtudományi Intézet munkatársa a közösségi érzés iránti igény kérdésében egy új, minimalista álláspontot képvisel, amely szerintem igen figyelemreméltó. Ezt szeretném a továbbiakban bemutatni és taglálni.

A Gauchet–Dubiel-féle tézis: a konfliktus mint közösségépítő elem

Dubiel határozottan visszautasítja a tételt, miszerint a modern társadalmak számára lehetséges, vagy akár csak kívánatos volna, hogy valamiféle közmegegyezésre törekedjenek arra vonatkozólag, hogy mit jelent „jól élni”. Elfogadja azonban, hogy a társadalomban szükség van a szociális integráció erősebb tudatára, amely több, mint az alkotmányos hazafiság. A modern társadalmakban az integráció annak az eredménye – anélkül, hogy a polgárok ennek tudatában lennének –, hogy az emberek konfliktusok sorozatát élik át és oldják meg valahogyan.¹

A konfliktusokat veszélyesnek és rombolónak szokás tekinteni, s éppen ezért az az általános vélemény, hogy a közösségi szellem egyfajta kézenlétli tartalékával kell őket korlátok között tartani. Dubiel azonban azt állítja, hogy a társadalmi konfliktusok éppen azokat az értékes kötődéseket hozzák felszínre, amelyek a modern demokratikus társadalmakat összetartják.

Dubiel persze tudatában van annak, hogy paradoxont állít, s többször hivatkozik Marcel Gauchet-ra, aki a nyolcvanas évek elején hasonló eszméket képviselt. Egyik figyelemre méltó, formailag Tocqueville-kommentárként írott cikkében Gauchet annak bizonyítására vállalkozott, hogy a konfliktus a demokráciákban „a szocializáció fontos té-

nyezője” és „az integráció és kohézió kiemelkedően hatékony alkotója”. Az ebben rejlő paradoxonnak ő is tudatában van, mert erről a folyamatról mint „miracle démocratique”-ról, a demokrácia csodájáról beszél.² Ez a csoda akkor történik meg, ha egy demokráciában egyének és társadalmi csoportok formálisan végigmennek a tömeges konfrontáció összes fokozatán, s ezzel végeredményben mégis a demokratikus rend kohézióját erősítik.

Gauchet olyan időszakban írta a cikkét, amikor számos francia értelmiségi, akit felrázott Szolzenyicinnak a Gulágról szóló beszámolója, végleg szakított a neomarxista tanokkal, amelyek a háború utáni Franciaországban hosszú ideig igen nagy hatást gyakoroltak. Gauchet érvelése fontos állomást jelentett egy nemzedék gondolkodásmódjának alakulásában, amely megtanulta újra becsülni a demokrácia bájait. Az osztályellentéteket, amelyeket a marxisták oly sokáig a kapitalizmus összeomlásához vezető „el-lentmondásoknak” tekintettek, egyszeriben a társadalom igazi támaszainak nyilvánították.

Egy évtizeddel később ugyanez az érvelés mutatott kiutat azokból az egészen más jellegű ideológiai problémákból, amelyekkel az emberek az újraegyesítés utáni Németországban kerültek szembe: az alkotmányos hazafiság immár nem tűnt elegendőnek, másrészt erős ellenszenv támadt azzal az elképzeléssel szemben, mely szerint a nemzeti összetartás alapfeltétele valamiféle átfogó „közösségi érzés” volna. Dubiel úgy véli, hogy ez a közösségi érzés a külföldi belső konfliktusok során kellően megerősödik.

A konfliktusnak a társadalmi kapcsolatokban játszott konstruktív szerepéről szóló elképzelés hosszú múltra tekint vissza. Egyik korai és látványos példája egy Hérakleitosz-törredék, amely így hangzik: „A háború minden dolgok atyja”. Ezt a gondolatot viszi tovább Macchiavelli *Discorsijának* egyik fejezete: „Hogyan tette szabaddá és hatalmassá a (római) köztársaságot a nép és a szenátus közötti viszály?” (I. 4.)

A konfliktusok és válságok okozta veszélyek és károk azonban mindig is olyan nyilvánvalók voltak, hogy a társadalmi gondolkodás fő törekvése a rend, a béke, a harmónia és az egyensúly keresése, más szóval a rettegett és utált konfliktusok elkerülése volt. Következésképpen az a gondolat, hogy a konfliktus építő szerepet is játszhat a társadalmi kapcsolatokban, nonkonformista, paradox és teljességgel eredeti meglátásnak tűnik. Ezért megfogalmazói általában nem veszik a fáradságot, hogy elődök után kutassanak, s így csodálatra méltó rendszerességgel újra és újra felfedezik a gondolatot.

Így sem Gauchet, sem Dubiel nem tesz említést arról a számos társadalomtudósról, aki akár csak saját évszázadunkban is részletesen írt a konfliktus építő szerepéről. A legkorábbi és leghíresebb közöttük Georg Simmel, akinek 1908-ban megjelent *Soziologie*-ja hosszú fejezetet tartalmaz a vitáról („veszekedésről”). Simmel frása gyorsan feledésbe merült, mégpedig azoknak a konfliktusoknak a pusztító

¹ Helmut Dubiel: *Konsens und Konflikt* („Konszenzus és konfliktus”, 1991); „Das ethnische Minimum” („Az etnikai minimum”), in: *Süddeutsche Zeitung*, 1993. március 27/28; „Zivilreligion in der Massendemokratie” („Civil vallás a tömegdemokráciában”), in: *Soziale Welt* 41/1991.

² Marcel Gauchet: „Tocqueville, l'Amérique et nous” („Tocqueville, Amerika és mi”), in: *Libre*, 7/1980. Ez a cikk, valamint Gauchet és más francia szerzők ezzel összefüggő cikkei hozzáférhetők német fordításban: Ulrich Rödel (szerk.): *Autonome Gesellschaft und Liberale Demokratie* (Autonóm társadalom és libertáriánus demokrácia), Frankfurt am Main, 1991.

hatására, amelyeken a világ 1941 és 1945 között keresztülment. Az 1955-ben az Egyesült Államokban megjelent angol fordítás nyomán azonban új életre keltek a konfliktusról szóló simmeli gondolatok. 1956-ban jelent meg Lewis Coser *The Function of Social Conflict* („A társadalmi konfliktus funkciója”) című könyve, amely voltaképp Simmel könyvéhez írott kommentárnak tekinthető. *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* („Társadalmi osztályok és osztálykonfliktus az ipari társadalomban”) című, 1957-ben megjelent könyvében Ralph Dahrendorf messzemenően csatlakozik Cosernek a konfliktus pozitív szerepéről szóló fejtegetéséhez.

Az ebben az időben írott saját könyveim, *The Strategy of Economic Development* („A gazdasági fejlődés stratégiája”, 1958) és *Journeys Toward Progress* („Utazások a haladásba”, 1963) a latin-amerikai gazdasági válságoknak a társadalmi és gazdasági reformok elérésében játszott pozitív szerepét hangsúlyozták. Ekkoriban jelent meg Michel Crozier nagy hatású műve, a *Le phénomène bureaucratique* („A bürokrácia jelensége”, 1963) is, amely szintén kulcsszerepet tulajdonít a válságnak a szervezeteken belüli progresszív változások elősegítésében.

A konfliktus és a válság pozitív hatásairól szóló irodalom tehát igen gazdag. A szerzők azonban mindvégig azzal vannak elfoglalva, hogy támadást intézenek az ortodox felfogások ellen, ám gyakran meg is elégednek ezzel. Így nem is vállalkoznak arra, hogy megvizsgálják, mely feltételek között állja meg a helyét saját felfogásuk, és melyek között nem.

Dubiel természetesen nem állítja, hogy a társadalmi konfliktus minden formája képes efféle hasznos mellékterméket előállítani. Maga a konfliktussal kapcsolatban használt „termékeny” szó azt a fajta ellenőrzött, de természetes növekedési folyamatot idézi, mely a kertészetekben honos, s egyben azt is sejteti, hogy van olyan konfliktus, amely egyáltalán nem ilyen kedvező lefolyású.

Vajon lehetséges-e különbséget tenni társadalmi konfliktusok között aszerint, hogy az integrációt erősítik-e vagy éppenséggel szétszakítják a társadalmat? Efféle megkülönböztetésre tettek kísérletet azok a szovjet publicisták, akik az ötvenes években nem tudták nem észrevenni, hogy társadalmuk és gazdaságuk komoly nehézségeken ment keresztül, amikor az egyik ötvenes terv a másik után gyorsította fel az ipar terjeszkedését.

A szűk keresztmetszetek és egyéb problémák láttán a szovjet publicisták csodálatos szemantikai felfedezést tettek. Követték a marxi hagyományt, mely szerint a valamely gazdasági rendszerben észlelhető nehézségek automatikusan a rendszer „ellentmondásainak” minősülnek. Mind ez azt a megkülönböztetést sugallta, hogy a kapitalista országokban tapasztalható és csak forradalom útján feloldható ellentmondások szükségképpen sokkal komolyabbak, mint azok, amelyek a szocialista országokban fordulnak elő. A kapitalista országokban tapasztalható ellentmondásokat „antagonisztikusnak” nevezték, ezzel szemben azokat, amelyek a szocialista világban kerültek napvilágra, egy jelentősen enyhébb, „nem-antagonisztikus” változatnak nyilvánították. Csakhogy az állítólag antagonisztikus ellentmondásokkal sújtott társadalmak meglehetősen jól átvészelték ezeket, és túlélték mindazokat a társadalmakat,

amelyekben úgymond csak nem-antagonisztikus ellentmondások fordultak elő.

Erről Arthur Koestler *Sötétség délben*-jének egy részlete jut eszembe, ahol a szovjet börtönben a cárhűségéért elítélt fogolynak sokkal jobb kilátásai voltak a szabadulásra, mint az ősbolsevik regényhősnek, akit nemrégiben tartóztattak le a „pártvonalról való elhajlása” miatt.

A történet alkalmas arra, hogy vaskos, bár olcsó iróniával illessük a kommunista ideológusokat. Ugyanakkor komolyabb következtetést is levonhatunk belőle: láthatólag csak utólagos bölcsességgel dönthetjük el, vajon azok a nehézségek és konfliktusok, amelyekkel egy társadalom szemben találja magát, rombolóak-e vagy termékenyek. Hogy előre eldöntsük, ehhez a jövőbelátás balgasága kellene; balgaság, hogy azt képzeljük, beeláthatunk a jövőbe.

Ez a bökkenő Gauchet és Dubiel egyébként vonzó elképzelésével, mely szerint a konfliktusok „társadalmi tökélet” bocsátanak rendelkezésünkre, amelyre a társadalom kohéziójához van szükség (Robert D. Putnam: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*; „A demokrácia működtetése: polgári hagyományok a mai Olaszországban”, 1993). Mi történik, ha a konfliktus, azon túl, hogy felszínre hozza ezt a tökéletet vagy társadalmi „kötőanyagot”, egyben oldószerként is működik, amely társadalmi kötődéseket bont fel, olvaszt, esetleg robbant szét?

Milyen kapcsolatban áll a Gauchet–Dubiel-féle gondolat és Alfred North Whitehead élesszemű megfigyelése, mely szerint „a civilizáció fontos előrelépései valójában olyan események kapcsán történnek, amelyek csaknem rombadöntik azokat a társadalmakat, amelyekben lejátszódnak”?

Lehetséges, hogy Whiteheadnak és Gauchet–Dubielnek egyaránt igaza van? Ez az értelmezés akkor lehetséges, ha Whitehead némileg dodonai megfogalmazását optimista megvilágításban szemléljük. A fenti mondatban található „csaknem” szócskát egy olyan világra való utalásként foghatjuk fel, amely hajszál híján ugyan, de mindig megmenekül egy fenyegető katasztrófától. A konfliktusok csaknem elpusztítják a társadalmat, de sohasem pusztítják el egészen, s éppen ezért a válságok és harcok át- és túlélésének tanulságos tapasztalatával végső soron erősítik azt. Minél nagyobb a válság, talán annál erősebb lesz a társadalom. Ez a felfogás közel áll Hölderlin híres sorához: „De ahol veszély van, ott nő / az is, ami megment”; és Nietzsche rokon szellemű, bár brutálisabb maximájához is: „Ami nem öl meg, az megerősít”.

Századunk sajnos végképp megtanított arra, hogy a hajszál híján való megmenekülésre éppoly kevésbé hagyatkozhatunk, mint a csodára. Hölderlin soraiban minden szépség ellenére egyszerűen nincs gondviselészerű arányosság a konfliktusok által okozott veszélyek és a legyőzésükre adódó esélyek között. A kockázatok és esélyek független mérlegelésének nincs alternatívája. A mérlegelés pedig remélhetőleg kevésbé doktriner szellemben történik majd, mint az, amelyben a főszerepet az antagonisztikus és nem-antagonisztikus ellentmondások megkülönböztetése játszotta.

A pluralista-piacgazdasági társadalmakra jellemző konfliktusok ...és a többiek

Hogy valamelyest előbbre léphessünk, a Hölderlin-, Nietzsche- és Whitehead-féle általános megfogalmazások magasságából le kell ereszkednünk a földre. Azt a kérdést,

hogy a konfliktusok inkább kötőanyagként vagy oldószerként hatnak, nem lehet általánosságban eldönteni.

Amikor Gauchet és Dubiel arról beszéltek, hogy a konfliktusok erősítik a társadalmi kohéziót, fejtegetéseiket kifejezetten a nyugati demokratikus-piaci társadalmakra vonatkoztatták. Mindazonáltal meglehetősen homályban hagyták e következtetés rendszerbeli okait. Remélem, hogy az alábbiakban sikerül megerősítenem érvelésüket, amennyiben visszanyúlók a pluralista-piaci társadalmak politikai gazdaságtanához.

A *Szenvedélyek és érdekek* című könyvemben leírtam azokat a pozitív politikai hatásokat, amelyeket a 18. századi megfigyelők, például Montesquieu és Sir James Steuart a piacgazdaság kibővítésétől vártak. Ilyen volt többek között a „szenvedélyek” erőteljesebb kontrollja általában, különösen pedig az uralkodó cselekedeteinek jobb kiszámíthatósága, az erősödő stabilitásnak és a *douceur*-nek, a szelídségnek köszönhetően.

Miután vázoltam ezeket a reményeket és várakozásokat, a rá következő két évszázad alatt felgyűlt bizonyítékok alapján rá kellett mutatnom arra, hogy ezek a 18. századi víziók lebilincslőek, rendkívül fantáziadúsak és... sajnos tévesek voltak.

Elképzelhetünk-e jobb kölcsönhatást gazdaság és politika között? Megkísérélhetjük. Reményeinket talán nem annyira a Montesquieu által említett *douceur*-be kellene helyeznünk, hanem sokkal inkább egy látszólag negatív tényezőbe, a konfliktusok gyakoriságába és örökös jelenlétébe.

Tény, hogy a konfliktus olyan jellegzetessége a pluralista-piaci társadalomnak, amely figyelemre méltó gyakorisággal fordul elő. A technikai haladással és az abból következő jövedelem- és jólétnövekedéssel párhuzamosan a piaci társadalom a konfliktusok újabb és újabb válfajait termeli ki. Ezek a konfliktusok túlnyomórészt az újonnan kialakuló egyenlőtlenségek, valamint egy-egy termelési ág vagy térség hanyatlásának következményei – szabályos ellenpárijai a gazdaságban máshol észlelhető dinamikus fejlődési folyamatoknak.

A szólásszabadságot és a gyülekezési jogot biztosító társadalmak törekvése, hogy a szociális folyamatok által közvetlenül érintetteket, illetve a társadalmi igazságosság iránt fogékony embereket mozgósítsák. Felerősödnek az esélyegyenlőséget és reformokat célzó követelések, olyanok tehát, amelyek egyaránt építenek az egyéni érdekre és a közjó iránti gondoskodásra.

A pluralista-piaci társadalom vitalitásának és megújulási képességének titka e két dolog összekapcsolódásában, valamint a problémák és válságok gyakori kitörésében rejlik. A társadalom gondoskodik a konfliktusok folyamatos megjelenéséről, amelyekkel foglalkoznia kell, s így hozzájárul ezek szabályozásához. Logikus tehát, hogy a kommunista vezetésű országok életképességének megszűnése és végül bukása éppen a nyílt társadalmi konfliktusok sikeres elnyomásával magyarázható.

Mindaddig, amíg a kommunista társadalmak még úgy-ahogy működőképesek voltak, lehetetlen volt hangosan kimondani, hogy a piaci társadalmak erőssége éppen a konfliktusokra való hajlamuk és a sebezhetőségük volt: a kommunisták kijelentették, hogy a konfliktusok a kapitalizmus várható összeomlásának jelei, a piaci társadalmak

hívei pedig túlságosan defenzívek voltak ahhoz, hogy egy olyan jellegzetességét tárgyalják, amelyet károsnak szokás tartani.

Érdekes, hogy ez a nyugaton uralkodó defenzív hozzáállás egy bizonyos konfliktustípusra nem vonatkozott, és pedig a híres „*cross-cutting conflict*”-okra, vagyis azokra, amelyek az egyes polgárok sokrétű – társadalmi osztály, faj, nem, vallás stb. szerinti – hovatartozásából adódnak. A hidegháború idején a nyugati társadalomtudomány igen nagyra értékelte ezeket a konfliktusokat. Egyértelmű volt ugyanis, hogy a többszörös hovatartozás enyhíti azokat a konfliktusokat, amelyek olyan társadalmakban fordulnának elő, ahol az emberek egyetlen dimenzió mentén rendeződnek el, mint például a marxisták által oly kedvelt tőke–munka dimenzióban.

Ezek az egymást átmetsző konfliktusok azonban csak egy típusát képezik a konfliktusoknak. Azzal, hogy ezt a konfliktusfajta-t kiemelten kezelték, a nyugati társadalomtudósok burkoltan elismerték azt a nézetet, hogy a konfliktus valójában romboló tényező, s így maguk zárták el a saját társadalmukban előforduló konfliktusok megértéséhez vezető utat.

A piaci társadalom azáltal, hogy a konfliktusok gyorsan egymásra következők és soha véget nem érő sorozatát termeli, egy fontos ponton különbözik a társadalmi-politikai berendezkedések egyéb típusaitól: nem keltheti azt a látszatot, hogy valamiféle örökké tartó rendet és harmóniát tud létrehozni; a legjobb esetben is csak arra tud törekedni, hogy az egyik konfliktustól „átévickél” a következőig (l. ehhez C. E. Lindblom klasszikussá vált cikkét: „The Science of Muddling Through”, „Az átevickélés tudománya”, in: *Public Administration Review* 19 [1959]).

Az átevickélést nemcsak a piaci társadalmakban feltörő konfliktusok száma, hanem e konfliktusok természete is lehetővé teszi. A jellegzetesen piacgazdasági konfliktusok a társadalmi terméknek a különböző osztályok, szektorok és térségek közötti elosztása körül zajlanak. Bármilyen különbözőek legyenek is ezek, túlnyomórészt „több-vagy-kevesebb” jellegű konfliktusok, ellentétben a „vagy-igen-vagy-nem” jellegű, kizáró konfliktusokkal. Ez utóbbiak olyan társadalmakra jellemzőek, amelyek a rivalizáló etnikai, nyelvi vagy vallási hovatartozás mentén hasadnak szét. Újabbban a hagyományos demokráciákban, különösen az Egyesült Államokban is előtörttek, és pedig azért, mert egyre súlyosabban jelentkeztek olyan kérdések, mint az abortusz vagy a multikulturalizmus.

A kétfajta konfliktus megkülönböztetése nem mindig könnyű, mivel a kizáró kérdések is tartalmaznak általában olyan összetevőket, amelyekről lehet tárgyalni. Ez fordítva is igaz: olyan konfliktusok, amelyekben látszatra csak „több-vagy-kevesebb”-ről van szó, valójában gyakran kizáró elemeket is tartalmaznak vagy éppen az eredetük kizáró jellegű. Latin-Amerikában például a sztrájkoló munkások gyakran hangsúlyozták, hogy nem pusztán magasabb bérért küzdenek, hanem elsősorban azért a megbecsülésért (*respeto*), amelyet érzésük szerint az uralkodó réteg faji vagy etnikai okokból megtagad tőlük.

Egyes történészek úgy tartják, hogy a felső és alsó rétegek közötti szakadék Európában a 19. századra vezethető vissza, és pedig annak az etnikai gyűlöletnek a maradványaira, amely Angliában az angolszászokat és az őket meg-

hódító normannokat, Franciaországban a gallokat és a frankokat, Németország nagy területein pedig a szlávokat és teutonokat állította szembe egymással. Az elemzés kedvéért mégis hasznosnak tűnik a két konfliktusfajta – a „több-vagy-kevesebb” és a „vagy-igen-vagy-nem” variáns – úgy vetni össze egymással, mintha tiszta formában is előfordulnának.

Ismeretes, hogy a „több-vagy-kevesebb” típusú konfliktust önmagában véve könnyebb elsimítani, mint a „vagy-igen-vagy-nem” természetűt: még ha a felek kezdetben igen távol is állnak egymástól, elméletileg lehetséges, hogy a távolságot felosszák egymás között, vagy a felezőponton találkoznak, míg ez a fajta kompromisszumos megoldás általában alig kínálkozik, ha az egymással összeütközésbe került feleket vallási, nyelvi, faji vagy nemük szerinti különbségek választják el.

Ma már nehezen érthető, hogyan tudta a marxizmus a szociális kérdést olyan sokáig és olyan ügyesen – osztályharcnak álcázva – a modern társadalmak legfőbb és legkibékíthetlenebb konfliktusaként ábrázolni, mikor pedig valójában éppen ez az a konfliktus, amely a legalkalmasabb a kompromisszumkötés művészetének gyakorlására.

A „több-vagy-kevesebb” és a „vagy-igen-vagy-nem” típusok megkülönböztetése megerősíti azt, amit az imént az átevickélésről mondtam. Vegyük először szemügyre a „vagy-igen-vagy-nem” konfliktustípust. Természetesen ennek a típusnak a megoldására is megvannak az eszközök és módszerek: vagy a vitában álló felek egyikének leplezetlen eltávolítása, vagy egy „türelmi egyezség”, amely az „élni és élni hagyni” elvét parancsolja. Ezek nagyon eltérő „megoldások”, de mindegyiknél az a benyomás támad, hogy a probléma egyszer s mindenkorra megoldódott. Ez természetesen igen gyakran bizonyul illúzióknak, mégis rendületlenül tovább él az elképzelés, hogy van, vagy esetleg valamikor visszatérhet egy „igazságos”, „jó”, vagy „jól elrendezett” társadalom, amelyből sikerül száműzni minden konfliktust.

Jelentősen különbözik ettől a piaci társadalom „több-vagy-kevesebb” konfliktusa, hiszen bármilyen kompromisszum szülessék is a különböző osztályok, szektorok vagy térségek között a társadalmi termék elosztásának dolgában, itt minden fél számára világos, hogy a megállapodások átmenetiek, csakis azok között a körülmények között érvényesek, amelyek között kötötték, s az első erre adódó alkalommal felmondhatók.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a pluralista-piaci társadalomra jellemző konfliktusok a következő ismertetőjegyekkel rendelkeznek:

- Gyakran előfordulnak, és igen sokféle formát ölthetnek.
- A nem-kizáró típushoz tartoznak, ezért alkalmasak a kompromisszumok és a tárgyalás művészetének gyakorlására.
- E két jellegzetesség következményeképpen az elért kompromisszumok sosem sugallják az a gondolatot vagy illúziót, hogy végleges, az egyik vagy mindkét fél számára

ünnepelesen és visszavonhatatlanul kötelező megoldások lennének.

Az a társadalom, amely hosszabb időn keresztül tetemes gyakorlatot szerzett az ilyen típusú konfliktusok megoldásában, minden valószínűség szerint valóban olyan tapasztalatra tesz szert, amelyet Gauchet és Dubiel leírnak. Ennek a társadalomnak egyetlen támaszra van szüksége: a sok-sok nem-kizáró konfliktuson való átevickélés közös tapasztalatából adódó támaszára – vagyis éppen ezek a konfliktusok válnak a társadalom támaszaivá. Ennek a mintának minden bizonnyal a második világháborút követő „dicsőséges” harminc év felel meg a legpontosabban, amikor a nyugati piaci társadalmakban sokoldalú, erőteljes növekedés ment végbe.

Sajnos azonban vannak kizáró jellegű konfliktusok is, és úgy tűnik, ma az a problémánk, hogy ez a kategória egyre szélesedőben van – az abortusz kérdéséről az etnikai hovatartozás és a fundamentalizmus körüli harcokig. Amikor Benjamin Constant szembetalálta magát a nyughatatlan Napóleonnal, nosztalgiával kiáltott fel: „*Que Dieu nous rende nos rois fainéants!*” („Isten adná vissza semmittevő királyainkat!”). Ma, amikor fokozódnak, illetve újjáélednek a kizáró kérdések körüli konfliktusok, legszívesebben mi is felkiáltanánk: „Isten adná vissza az osztályharcot!”

Az „osztályharc”, vagy a „szociális kérdés” részben bizonyára az etnikai megosztottság már említett maradványai okán kísérthetett olyan erőteljesen a tizenkilencedik századi köztudatban, még inkább azonban azért, mert ezeket a konfliktusokat a vallásháborúkhöz hasonlóknak érezték, amelyeknek emléke még jelen volt a történelmi emlékezetben.

Ez a történelem sugallta hibás diagnózis feltehetőleg hozzájárult annak a meggyőződésnek a kialakulásához, hogy a tőke és a munka közötti konfliktusban radikális megoldásra van szükség: vagy szocializmus-kommunizmusra, amely a konfliktus két szereplőjének egyikét egyszerűen felszámolja, vagy korporatizmus-fasizmusra, amely gondoskodna arról, hogy a két oldal tartósan szövetkezzik egymással. Csak a második világháború után vált széles körben elfogadottá, hogy az ipari országok társadalmi konfliktusai valójában kezelhetők a folyton változó kompromisszumok eszközével.

Ám úgy tűnik, hogy éppen amikor erre rájöttünk, akkor kezdenek újra megjelenni egészen más – „vagy-igen-vagy-nem” – típusú konfliktusok. S mivel ma már bőséges tapasztalatra tekinthetünk vissza a nem-kizáró konfliktusfajták kezelésében, most éppen a tizenkilencedik századi ellenkező előjelű optikai csalódásnak vagyunk kitéve: amikor „vagy-igen-vagy-nem” típusú konfliktusokkal találjuk szembe magunkat, azt hisszük róluk, hogy azok is a „több-vagy-kevesebb” típushoz tartoznak, s nem tudjuk igazán elhinni, hogy a konfliktus résztvevői az illető kérdésben valóban erősen elkötelezettek az egyik vagy a másik oldalon.

Így ismét igen súlyos hibákat követhetünk el. Azonnal eszünkbe jut két példa: alábecsüljük azt a kölcsönös gyűlöletet, amely Jugoszláviában az ország szétesése után az embereket szembeállította egymással, valamint alábecsüljük azt a gazdasági és kulturális távolságot, amely Németország keleti és nyugati részét negyvenévi szétszakítotttság után elválasztja egymástól.

Mindazonáltal a tárgyalás és kompromisszumkeresés hosszan tartó gyakorlása, ami a nyugati konfliktusmegoldások közelmúltját jellemzi, nem csak negatív következményekkel jár. Bármily óriásiaknak és kibékíthetetleneknek látszanak is az új konfliktusok első pillantásra, azért lehet néhány tárgyalásra alkalmas vonásuk is. Ezeket pedig mégiscsak könnyebben lehet majd előcsalogatni, ha a tárgyalás és kísérletezés művészetében jártasabb szellemmel közelítünk hozzájuk.

Befejezésül engedjenek meg két megjegyzést. Korábban azt mondtam, hogy a konfliktusok építő és romboló hatásairól folytatott vitát „le kell hozni a földre”. Az átevickélés gondolata és a kizáró és nem-kizáró konfliktusok közötti különbségtétel éppen ezt a célt szolgálja. Ezek a megfontolások azonban csak megközelítései a „földnek”, és nem szabad őket egyetlen lehetséges kulcsként, paradigmaként felfogni. Végül is tanulnunk kellene egy korábbi kísérlet, az „építő” és „romboló” konfliktus megkülönböztetési kísérletének szomorú bukásából.

Én például élek a gyanúperrel, hogy ez a „vagy-igen-vagy-nem” kategória, a kizáró konfliktus kategóriája alapján véve nem egyéb, mint egy kényelmes címke, amelyet új és ismeretlen problémák egész sokaságára ráakasz-

tunk, olyanokra is, amelyek pedig a megoldhatóság egészen különböző fokozatait képviselik. Holott ezeket a konfliktusokat csak lassacskán, őket megtapasztalva, átélve lehet megérteni.

Másodszor: röviden vissza kell térnem fő témánkhoz, a közösségi érzés szükségességéhez. Részben egyetértettem Dubiel új minimalizmusával: a közösségi érzés, amelyre egy demokratikus-piaci társadalomban szükség van, általában spontán módon előteremthető az adott társadalom „tipikus” konfliktusaiban szerzett tapasztalatok segítségével.

Hogyan állunk azonban azokkal az „atipikus” problémákkal és konfliktusokkal, amelyek manapság mintha egyre szaporodnának? Vajon érvényesül-e itt igazán a közösségi érzés? Efelől kételyeim vannak. Amikor ezekben a helyzetekben a közösségi érzés szükségességét hangsúlyozzuk, valójában beismerjük, hogy még nem találtuk meg a megfelelő utakat ezeknek a problémáknak a megoldására – tehát a közösségi érzést mint amolyan deus ex machinát idézzük meg. Ahhoz, hogy a társadalomban felmerülő újabb problémák megoldásában haladást érzünk el, a következőkre van igazán szükség: politikai vállalkozószellemre, képzelőtehetségre, türelemre itt, türelmetlenségre amott, s az erények és tulajdonságok még számos válfajára. Nem sok értelmét – ám annál több veszélyét – látom annak, ha mindezt a közösségi érzésre apellálva egy kalap alá vesszük.

FORDÍTOTTA RÁCZ JUDIT

MEGJELENT

TANDORI DEZSŐ

ELSŐ KÉT KÖTETÉNEK
RÉGEN VÁRT
MÁSODIK KIADÁSA

TÖREDÉK
HAMLETNEK

(Q.E.D. Kiadó)

EGY TALÁLT TÁRGY
MEGTISZTÍTÁSA

(Enigma Kiadó)

1995

Marsall László

VÉN KASTÉLYBAN NYÁRI „ALLEMANDE” ÉS „GIGUE”

Szoba ötablakos fehér,
két méter vastag lepedő,
íves drapériás – nyáron is kiveri a dér –
hadargóknak magánlakás,
kastélyossága pusztá tézis,
nem csoszog papucsos halkan,
ha nem a falban

Joannes Simor
Episcopus Jaurinensis.
Fertőtő-fútt északi szél,
szűnyog-hadnyi szűnyog-beszély,
moll hangok dúr csipések,
térd alatt áll alatt
duncsos piros képződmények,
huzat, ajtó döndülések.
Érkezésben csőstől vendég,
Niederlander–Osztrák–Magyar,
lub-lub-rugás pulyka-taraj,
sokas kölyök-visítás,
minden pulya emigráns,
villanykörte csavaró,
zokog a tört zsebrádió.
Kápolnára tároló
ablakfőből látható,
Jézus elé térgyelő

korántsem előkelő
föstményből kilóduló
bűnbánatos Magdolna
mezitláb a folyosón
a mosdóba beoson,
tépi gönceit.
Kisdolgomat ahelyt végzem
lámpátalan sötétségben,
dús ajak-rés tárulkozó,
orgonahang fuvolaszó,
káromkodás döngő bőrrönd,
pamlagomon macska őrjöng,
„Wo bin ich?!”
ajtó mögött kölyök vonít.
Tömör falban Episzópusz
pókot legyez legyet pókász
– kápolnába leskelek –
hókuszpókusz hogy Magdolna
zuhanyozóból megtérten
Jézus előtt a föstményen
újlen ott és újfenn térden,
Wienerwalzeres eset
emeletről aláesett,
kövön csúsz a kertbe ki
hasba rugott poliészter serbedli.

TÉBLÁBOLÁS KÉT KONOK VERS-SOR KÖZÖTT

Két árva verssor bolygólódik bennem:

„Viszket a lapockám érezném nő a szárnyam
a Kőszáli Sas Kiképző Iskolában.”

Zuhany alatt vadonat sörtés kefével vakarom,
vizslatva tükörbe oldalvást hátrafelé,
de honnan a Kőszálisasos bonyodalom?

Tegnap még senki sem csípett – egyezség, tárgyalások...

– hang-lé rotyog a rádióból, csapból a víz csöpög,
asztalról lefricskázom a tegnapi légy-dögöt,
barátom látogatását holnaputánra várom...

„Viszket a lapockám érezném nő a szárnyam
a Kőszáli Sas Kiképző Iskolában.”

Hogyan tovább? Minemű tanokat studíroznék? lebegést?

S a harmadik sor: „Csőr-ütés: jó! Zuhanásban haladok.”

– Ó! Mecénás! Ki jó aviatikus ajánlást adott!

Hajnali röptém; jeles, megy az egér, főként a pocok.”

– államba nyestem, a vért jég-darab hibernálja,

de a bajusz-hely torsa még kicsinyég roszog,

gőz! tea forr, homályló tükör – ügyelj a teáskannára.

„Holnap emberre megyünk...” Jómagam a barátomat várom,

majd kicsi mindenható kurvákkal petyerésziünk,

„Viszket a lapockám kiabál nő a szárnyam
a Kőszáli Sas Kiképző Iskolában.”

POCSÉKOS ÁLLAPOT BONYODALMAS
KIMULÁSA

Ma kedvem olyan ocsondék, mint a bibliai Szegény

Lázáré, ha üres tányér fölött ezüst villába harap,

reccsen két-két metszőfoga, köpi abroszra, damasztra,

és utána csókolnia kell dús mellű lányka bimbáját.

Mit játszódol velem, te újgazdag, lököd elé a lányod?!

Negyed-álomban három lábamat égnek merevítve csináltam

tornász-gyertyát, és nagylábujjam a függöny zsinórjába akadt.

Karnis-szakadás, falra szögezett kép-, s ráma-leindulás.

Ex-sportoló magamfajtnak bérelt öreges hotelben

Apáczai Csere János portré-poszttere fejemet általütötte.

Megalázó aktus a Mester feje helyén fejfel kidudorodnom

– a ráma félig a párnán, vállamon-mellkasomon.

Költői képzelet volna utólagosan: a Szegény Lázár

sült pulykát nyaszatol-csikorgat késsel ágyam alatt – vonyít?

Ocsondék kedvem kimúlt, mivel a mellem kasára ültem,

senki se ordít-nyöszörög – meglehet megsüketültem.

Porogi András Giduka

Ragyog testemen, ragyog. Nedves bőrömrre simul; nedves aranykereszt simul mellkasomra, akár egy ujj, mely rám mutat.

A víz végigömlik koponyádon, arcodon; leold korpát és viszketést, a szemek szűkülését, redőket és ráncokat. Forró palást borít. Előrehajolsz a narancsléért – van már narancsléd (100%-os), gyermeked és feleséged –, a vízsugár deréktájon zúdul gerincedre, s kétoldalt tenyérként szétfolyik, iszol közepes mohósággal, belső zuhany, aztán szappan, hajlatok és sima felületek: pattanások, hegedő seb, kitüremkedő ér; végigsimítasz csaknem szőrtelen, vékony mellkasodon – kéjelgő Krisztus, mondta rád egy nő, amikor testedet csókolgatta, és aztán évekkel később szó szerint ugyanezt egy másik is.

Lehet még vágni rá. Bőr és izom még egymásra simul, a pusztulás okozta hiányok és fodrozódások csak helyenként látszanak, a gyűrűsizmok szelepei még jól őrzik belső bűzödet; csak hátadba költözött fájdalom, amely – tudod – már nem fog elhagyni soha. Mintha üvegtábla repedt volna szét testedben, a lapockád alatt. Később azonban kiismertétek egymás szokásait, helyet talált benned, úgyszólván szervesült, és ha valami csoda folytán elmúlna, könnyebb lenne tán, vagyis súlytalanabb minden; nehezen találnád megint az egyensúlyt.

Leakasztod a zuhanyrózsát, új szögekből csapdos a víz, hátrahúzkod a bőrt, kicsit vörös és enyhén viszket is, megint valami gomba esetleg, a víz egyenessé rendezi lábadon a szőrt, ideje lesz körmöt vágni végre. A törülköző engedelmes állat, Olaszországban vettétek, nem tudatos ellenállni korallszínű puhaságának és egymás vágyának sem; de már dörömbölnek az ajtón: siess, apa, siess; és amikor végzel, nagy a rohanás, ki kaparintja meg a fogkrémet – el ne csússzatok, pockok! A körömvágáshoz lusta vagy, feleségedet kéred, hogy kenje be a hátad – hús kenőcs, egy kígyó drága mérge –, whiskyt töltesz, és fölteszel egy lemezt. Pál-mamintás fotel, karfáján kopott bársonyhuzat; ő nem törődik napi szégyeneddel, hűséggel vár, megtámasztja gerincedet, befogadja tested: itthon vagy, uram, élvezz!

Még talán rá is gyújtasz csendesen, és éppen amikor egy férfi énekl: *Was bekümmert ihr das Weib? Hiszen jó dolgot cselekedett énvelem. Mert a szegények mindenkor veletek lesznek, de én nem leszek mindenkor veletek* – akkor ebbe a foteles, perzsaszőnyeges, olvasólámpás félhomályba benyit a feleséged, hogy ne haragudjál, de Gidukánál nincs áram, teljes a sötétség, esetleg megnézhetnéd, és mögötte már ott izgul Giduka, és nyomul befelé a passiódba és a whiskydbe, védtetetlenül.

– Ó, Giduka – mondtátok és mosolyogtatok. Elégedettséget éreztetek, hogy nem vagytok Giduka, hogy semmi közötök ehhez a boldogsághoz. Legyinteni azért egyikőtök sem legyintett, se Földiek az emeletről, se Kondor úr, közvetlen szomszédod, neked pedig végképp nem szokásod az ilyesmi. Mosolyogni viszont egyre inkább a legyintés értelmében mosolyogtatok, és ha megkérdezné valaki, mi egyebet jelenthet még egy mosoly, nem egykönnyen tudnál rá válaszolni.

Aminthogy számos Gidukával kapcsolatos kérdésre sem. Életkoráról, családjáról, foglalkozásáról homályos sejtéseid vannak csupán, apró tények, utalások és találgatások mosódnak egybe. Nőneműnek gondoltátok, ezt a benyomást erősítette, hogy kétségkívül nem volt férfi. Életkora megállapíthatatlan, egy év-tized alatt semmit sem öregedett. De mitől öregedett volna? A félelemtől talán? Hiszen ő is félt, persze, méghozzá sokkal nyilvánvalóbban, mint bármelyikőtök. Még a gyerekektől is, nemcsak Földiek kölykeitől, akik kavicsokkal dobálták ablakát, és állandóan a lépcsőházban üvöltöztek – nem te csináltad a pincét, mégis kétszer belepisáltál! Magánügy! – De még a ti két jól nevelt óvodás gyermekecskétektől is tartott szemmel láthatóan. Mégis, félelme nem hasonlított az emberi félelem dinamikájára, inkább készenlét volt, pontszemű fürkész riadtság, a rágszálók szorgos félelme, amely inkább megedzeni látszott csúf kis testét, semmint megtörni. Lehet, hogy a koplalás is konzerválta. Kondor úr mennyei sóletet tudott csinálni, az egész házat meghívta; ősszel Földiek halászlevére voltunk hivatalosak – Földiné rétest is süttött –, télen ti szolgáltatok malacpecsenyével. Ünnepi alkalmak voltak ezek, Földi úr fölfüggesztette gyomorfekélyét, fele-

séged a fogyókúrát, Kondor úr pedig együttő helyében fél malacot megevett. Giduka ugyan mindig eljött, de épp csak belekóstolt valamibe – egy kis levet kenyérkével, egy kevés párolt káposztát –, ez neki elég volt, bort nem ivott, és a legemelkedettebb hangulatban is csak ült sápadt mosollyal, amit nála az együgyűség alapállásának tekintettek mindannyian, kissé naivan, bizony.

Artatlan volt, a szó valamennyi értelmében, sőt segítőkész is, amit azonban használhatatlanná tett folytonos aggályaival. Így inkább te segítettél neki biztosítékügyben, vagy ha elet kellett cserélni a rádiójában, amire ő, úgy látszik, képtelen volt.

Mit is nyújthatott cserébe? Néma szentségelések közepette félbehagyod passiód, és megindulsz szintén fölfelé az elemlámpás Giduka után, és ahogy belépsz, egyetlen kattintással fényt teremtész. A lakás berendezése olyan jellegtelen, hogy legszívesebben fölgyújtánád, inkább a mocsok, mondjuk, egy libaól, amiben töltöttél már éjszakát. Az egyetlen sajátosság az átható Giduka-szag. Giduka valami fertőtlenítőszerű illatszer használt, hogy semlegesítse testének kipárolgását, ám ez az illatszer – nyilván olcsósága miatt – megvesztegethetőnek bizonyult, kiegyezett Giduka testszagával, és egymást gazdagítva vontak burkot Giduka köré. Kellemetlen volt, de megszokható; lehetett időzni benne, beleette magát a bútorok kárpitjába, a szőnyegekbe, függönyökbe, és mintha a tapéta sárgás elszíneződéséhez is hozzájárult volna. Ami megszokhatatlan volt, az a Giduka szájából áradó sűrű bűz, a pusztulás és rothadás mélyről jövő állati lehelete. Ettől menekülni kellett. Mégis, amikor végre távolabb kerültek egymástól, egészen váratlanul elkezdted neki magyarázni az elem berakásának mikéntjét – anélkül, hogy eziránt ő érdeklődést mutatott volna –, és a magyarázat ürügyén rögtön közelebb is hajoltál hozzá, hogy ismét meggyőződj: Igen, ez az! Kibírhatatlan! Aztán még egyszer: Jézusom! és újra még, újra, mert az emlék nem elégített ki. Végül pedig fölajánlottad, hogy ha valami probléma van, szóljon csak bármikor, te szívesen.

Leginkább az zavart, hogy Giduka szemre tisztának tűnt, ruházata ápoltnak mondható, bőre fehér és száraz, tömpe körmeinek vastagra növesztett fehéré alatt sem húzódott piszokcsfk. Az egyetlen nyilvánvaló tisztátalanság a fogacskáira tapadó fehérés lepedék volt. Ez a lepedék mindenkor oly makacsul vonzotta a tekinteted, hogy alkalmanként vágy ébredt benned lesikálni, vésővel levésni, ha kell, megszüntetni egyszer és mindenkorra, akár a fogak kiverése árán is.

De nem ez volt az egyetlen vágyad vele kapcsolatban. Mert a későbbiekben is, ha alkalom kínálkozott rá, a közelébe férköztél arcodat leheletébe mártani, irtózni kicsit, dögletes előleget szippantani a kárhózatból, az alvilág illóolajából – mert a pokol is érzéki élmény, köztudomásúlag. De ez sem volt elég. Egyszer a kukatárolónál az is megkísértett, hogy megcsókold a száját, belecsókolj ebbe a borzalomba, utasként merülj meg benne; sőt a nyelveddel letisztogathatnád a fogacskáit is – gondoltad még. Szerencséd, hogy úgysem engedte volna, isten őrizze!

Nem csoda, hogy Giduka felkorbácsolta Kondor úr tréfálkozó kedvét. Ha találkoztak, Kondor úr nem mulasztotta el megkérdezni, mitől van az a piros folt Giduka nyakán, vagy szája szélén, csak nem kiszívta valaki? És ki lehetett a szerencsés? A postás, aki az utóbbi időben mintha többet időzne az emeleten, tulajdonképpen helyes fiú, bár kissé tán öregecske, de az újságkihordó sem megvetendő, és látni való, hogy milyen szemeket mereszt Gidukára. Még néhány jó tanácsot is adott, de aztán leintette magát, hiszen Giduka nyilván jobban tudja, mi kell a férfiembernek, hehehe. Giduka ezeken a tréfákon nem nevetett, de nem is maradt tüntetően komoly, kis mosolya mitsem változott, és vízszeimeivel úgy meredt Kondor úrra, mintha semmit sem értene, ám ebbe a nemértésbe nem vegyült sem kérdő, sem méltatlankodó árnyalat, de még csak közöny sem. Ha valami ingerlően hiányzott, hát leginkább a jelenléte; néha az volt az érzésed, hogy Giduka nem is igaz, hogy ő csak halvány vetülete valami érvényesebbnek, mert nehéz volt elképzelni, hogy valaki annyira ne legyen, mint ő. Nem találának nála semmi terhelő nyomot, mondta egy ízben Kondor úr. Mire nézve? Semmire nézve sem. Ezen akkor a feleséged el is szomorodott kicsit: kenyér, tej, tű, céna, tisztaságcsomag – szegény.

Egy kivételre mégis emlékszel, ha egyáltalán ő követte el. Épp fölöttetek lakott, de alig lehetett észrevenni, oly csendesen, ő viszont jól tűrte zajos családodat és hangszóróid hangerejét. Csak egyszer érezte rosszállását, amikor egy barátoddal veszekedtél éppen, tán részeg is lehettél, és nem annyira hangosan,

mint inkább nyomatékkal felszólítottad őt: Követelem a gyászmisét, baszdmeg! Szinte azonnal két erős koppanás hallatszott a fejed fölül, olyan rendreutasító határozottsággal, amit Gidukából semmiképpen sem néztél ki.

Az igazat megvallva még egy dologra használtad őt – rá gondoltál olykor. Azt gondoltad: Giduka, és elképzelted alakját. Míg százszorszép szeretődöt ölelted, száz gondolatod volt az ölése, de egyetlenegy a Gidukáé. Főleg nem technikai okokból persze, inkább hogy távlatot keress, ahonnét rálátsz az örömödre, majdnem azt írtam: boldogságodra, pedig ahhoz neked nincs közöd. De mit bánod, ha Gidukáé a boldogság, vagy a mennyek ismeretlen országa. A teremtés tiéd.

Nehéz prózában szólni a jövőről, megmondani, mi lesz. Bizonyos, hogy jaj lesz a nevetőknek, és azoknak is, akik jóllaktak. Neked majd menned kell, tudod, eljönnek érted, hajnalban vagy délután, búcsú helyett kapkodás, a szomszéd szobából hallod gyermekeid malacvisítását, aztán keresztututaztok még a városon, idegen folyosók következnek, lámpák, neonok, kilincsek, végül pedig egy függöny-minta, amit már nem tudsz elfelejteni.

Harmadnapon Giduka előmerészkedik, végigfürkészi birtokát. Minden lakásban fölgyújtja a villanyt, és bekapcsolja a televíziót. Végignézi a frizsider tartalmát; egy harapás gyümölcs, egy kanál joghurt, egy korty söröcske, és már megy is tovább. Nálatok eperfagylaltot talál, azzal vonul be a szobádba, nyomogatja a CD gombjait, kihúzza fiókjaidat, beleolvas leveleidbe, aztán leszed a polcra egy vastag könyvet, letelepszik pálmamintás foteledbe, lapozgatni kezd, lemalacozza a málnafagyival (Lukács 6, 20–22), a fagyit lete teszi a fotelre, kiviszi a könyvet a konyhába, mosogatóronggyal próbálja letörölni, de csak szétkeni (Lukács 6, 23–26), végül kinyitva beleteszi a mosogatóba, és vizet enged rá. Aztán kihordja a fürdőkádba az Encyclopaedia Britannica valamennyi kötetét, a pótkötetekkel együtt, és a kádat megtölti vízzel. Átmegy Kondor úrhoz, nála krimiket és színes magazinokat fürdet buzgalommal, aztán megint hozzátok, lihegve; elfárad, ágyadra telepszik, liheg.

Addigra már fejbőrödöt a szemedre húzták, szívedet kézi zuhany permetezi, lemossák gyomrod, májad, veséd; hogy aztán az egészet visszapakolják beléd, mint egy sporttáskába.

Giduka eközben szemét mereszti, hátát görbíti, és bevetetlen ágyadra kakál. Tudod, hogy piszka kicsi lesz és sárga lesz, és a lepedővel fogja kitörölni a fenekét, mielőtt elalszik.

Ezen már mosolyogsz.

Else Lasker-Schüler

GEORG TRAKL

Tekintete egészen messze járt.
Egyszer gyermekként fenn volt
már a mennyben.

Ezért bukkannak elő szavai
Kéklő és fehér felhőkön.

Vitáztunk a vallás fölött,
De mint két játszópajtás, mindig úgy.

És teremtetünk szájtól szájig Istent,
Kezdetben vala az Ige.

A költő szíve: szilárd erőd,
A versei: éneklő tézisek.

Bizonyára ő volt Martin Luther.

Háromrétű lelkét kezében hordta,
Midőn a szent háborúba vonult.

– Aztán megtudtam, hogy halott –

Árnya megfoghatatlanul időzött
Szobámnak alkonyán.

EGY DAL

Vizek állnak szemem mögött,
Ki kell sírnom mindet.

Szeretnék mindig felrepülni,
Tova a vándormadarakkal;

Lélegzeni a szelekkel
A nagy levegőben.

Ó, oly szomorú vagyok –
Tudja ezt a Holdban az Arc.

Ezért van értem oly sok
Bársony áhitat s közelgő hajnal.

Amint kő-szíveden
Letörték szárnyaim,

Fenn kék csalitból bánat
Rózsáiként hulltak a rigók.

Újra ujjongani akar
Minden elfojtott csivegés,

S én szeretnék mindig felrepülni,
Tova a vándormadarakkal.

LÉT

Hordtam hullámos éj-hajat,
Valahol rég el van temetve.
Szemem, akár a friss patak,
Mielőtt a bánat eljegyezte.
Kagylószínű kezem volt, rótfehér,
De a munkától lesorvadt a fehér.
S egyszer majd eljő az Utolsó,
Ki lesüti üres szemét
Testem múlandósága láttán,
És elvet tőlem minden halált.
És akkor fellelegzik a lelkem,
És issza az örökkévalóságot.

BÚCSÚ

De te sosem jöttél az esttel –
Csillag-kabátban ültem.

...Ha kopogtattak házam ajtaján,
Önnön szívem volt.

Az függ most ama ajtófélfán,
A te ajtódon is;

Páfrányok közt kihúnyó tűz-rózsa
A girland barnájában.

Szívem vérével szeder-színűre
festettem néked a mennyet.

Ám te sosem jöttél az esttel –
...Arany cipőben álltam.

FORDÍTOTTA ERDÉLYI Z. JÁNOS

Johannes Bobrowski

Hátrahagyott költeményekről¹

Mint ha az Alk-hegyen,²
Ha ott, mint sík mezőn,
Fut a juhászleány,
De elfúl a tetőn,
A csúcsról függ alá
Özlába, úgy piheg;
A csóktól, bárha száz,
Most nem tud szökni meg –

Hogy száguldok oda!
Már szemben övele;
Hegy éle, bérc foka,
Vad szirtek, győzve le;
Ám hogy térdre vetem
Magam, s leporolom:
Felrémlik életem,
És látom a sirom.

Ennek hiányzik még az eleje. És a vége. Meg onnan fönről a rím. És én leteszem a tollat. Mindjárt beállít Adersbach úr³, hogy szokás szerint felolvasson egyet kedves versei közül. Én meg csak ülök itt, M., a komoly ember, a titkár, az én verseim hátrahagyott költemények, de addigra én halott vagyok már, elhunytam, el is temettek Thilo⁴ professzor koráljával, ott nyugszom, nem is leghátul a sorban, még a dóm falának tövében.

Hogy belevettem az Alk-hegyet, ezt a pogány áldozóhelyet, ahol a thierenbergi⁵ meg a germaui parasztok gyíkokat szoktak égetni, s tán még a választófejedelem is titokban, jóságos ég, milyen gyerekes a választófejedelem! Simon Dach úrnál⁶ szintén előfordulnak ilyen nevek, Phoebus például egészen otthonos önála, hadd legyen, na szóval az Alk-hegy. Most pedig tollat vágok.

Nevek, mondtam. És hogy ezek mit jelentenek, mintha mégiscsak én tudnám jobban valamivel. Amikor a kaymeni molnár⁷ meg a hozzá csatlakozott parasztok annak idején Lauth felé igyekeztek, arra a mezőre, ahol, úgy tudták, a herceg fogadja majd őket, Albertus⁸, az egykori nagymester, szóval mikor a herceg elébe mentek azokkal a bizonyos „inszinuációkkal”, amint ez a krónikákban áll, akkor a thierenbergiek is odavonultak, és velük három germaui is, köztük a nagyapám. Hát ezzel az örökséggel járok-kelek én itt, mert bár komoly ember lett belőlem, azért még mindig egy kivégzett zendülő unokája vagyok, olyannyira az, hogy Adersbach évről évre mindig megkérdi, mikor jön már újból szokásba az a dolog a gyíkokkal. Végtére is nekem tudnom kellene, de én nem tudom.

Johannes Bobrowski (1917–1965) német író, költő a kelet-poroszországi Tilsitben született, Königsbergben járt gimnáziumba, 1938-tól haláláig Berlinben élt. Itt közölt elbeszélése (forrás: *Erzählungen*, Reclam Verlag, Leipzig, 1978) abban az évben íródott, amikor egyik napról a másikra felhúzták a berlini falat. Bobrowski a város keleti felében lakott.

Annak idején, mikor a germauiak fölmentek a hegyre, így júniusban, csak a férfiak, mialatt az asszonyok odahaza eloltották a tüzet, és összeterelve a gyerekeket, a tengerparton álló bitófákról meséltek,⁹ mindig elénekeltük egymásnak azt a dalt; az akasztófákról meg a borostyánkőről, meg azokról, akik a gyanakövet halásszák, jóllehet megtiltották nekik. Most, nyolc éve nem szabadulok ki ebből a városból, ami két lusztrumot jelent hovatovább, nyolc éve nem jutok ki innen, én, a kivégzett unokája, a titkár, a nőtlenség, aki jelenleg is tollakat hegyez, ezenkívül pedig Adersbachot hallgatja, s mindezt azért, hogy legyen napközben egy szobája, amit nem neki kell fűtenie, meg annyi pénze, amiből megírhatja a hátrahagyott költeményeit.

Ha Adersbach úr nem jön, akkor szedem a sátorfámat. Itthagytam neki egy cédulát. Olyat, aki úgy tudna figyelni rá, mint én, úgyse fog találni.

A mi fejedelmi Nimródunk megint becsavarogta a környéket, trombitákkal, fényes kísérettel, Neuhausen-tól egészen a Macska-patakig. Így az Adersbach tegnap. Nahát, hogy himbálózott a hintójában végig az a pocakos kis ember, és hogy milyen bánatos szemeket meresztett végül arra a szerencsétlen medvére, amit tudj' isten, honnan hajtottak be, egészen a lólegelőkre, ott aztán agyonverték. Lám, azért csak részes ő is, György Vilmos¹⁰ brandenburgi választófejedelem, a kegyetlenkedésben, ami e kor sajátja, pedig épp ez elől menekült a mi szélárnyékos szegletünkbe. Ahol a pestis terjed, és a pogány dalok. De legalább a háború nem pusztít, a véget nem érő. Csak a pestis meg a dalok.

Én azokról nem tudok semmit.

Te sem, Katharina.

Hamarosan már indulhatok is a várba. Újból. Az ajtóban, nagy hangon rám köszönsz: A titkár úr! És az arcod egészen fehér. Ilyen lesz valaki egy gutaütött gróf mellett? Tűzvörös haj, fehér arc. Már nem fiatal, ráncos nyaka körül magas gallért visel, de termetre még mindig oly sudár, egyenes tartású, és a járása is könnyed. Mikor elmegyek, kétszer intesz majd, de kendőt nem veszel elő most sem, majdnem úgy, mint valamikor, ezért megjutalmaz még az Ég.

Az látja a versemet is, amelynek egyelőre se eleje, se vége. Valahogy úgy kellene kezdeni, mint egy lassú táncot; középpütt Hélios, de aztán, persze, csak ő van ott már, Katharina, fehér arccal, a hegy fölött, mozdulatlan, soha el nem emésztődő lángolás.

M., a titkár, egy kivégzett zendülő unokája, az udvarbeli apródok száján csak: a porosz, akit Adersbach választófejedelem tanácsos úr a gyíkokról szokott kérdezgetni, meg hogy vajon Nadruv-földön¹¹ járkálnak-e megint a tuliszonok¹², az esőcsinálók, mivel akkora a szárazság az idén, M. végigmegy egy szűk utcán, elballag az oromtetők alatt, a szegénydiákok háza mellett, a Kék Torony felé, mint minden áldott nap. Az állatoknak üregük van, neki egy pincedúja, vagy abban egy sarka legalábbis, az öregasszony lete-szi elé a pálinkát, „Sveiki”¹³, ennyit mond, egy mukkal se többet. Ez litvánul van. Azzal átvonul a másik sarokba, visszakucorodik a padra, a lábával most már nem csinálhat úgy, ezért szétveti, no de zivatart indítani így is lehet, borostyánkő, meg varasbéka, azután dúdolni hozzá, közben a felsőtest ütemesen hajlong előre-hátra, ezt azért lehet még.

Megjöttek a litvánok. Vidám népség, rengeteget tudnak beszélni. És ellepik az egész helyiséget. Hajóvontatók, holnap már húzzák is a kötelet, mennek, víznek fel. Ég áldjon mindannyi-
ókat. Megvan az eleje a versemnek.

*Oly híven őrzöm őt,
Majd fel is ragyog itt;
A nap a hegy fölött
Hogy elhalványodik,
S ha lemegy a vizen,
Nem jó akkor se éj:
Elmém, lelkem, szívem
Így viszik majd elé.*

A langaléta M., íme, megy a téren át, lassan, mindig hat lépés, azután szünet, megy, részegen, forró fejjel, nem érzi a tetőkre fel-felszökkenő szelet. A dóm ajtaja, tölgy és vaspántok, a kőpadló, s a kórus felől az ismerős neszezés: a vízipatkányok azok, ott vonulásznak az egyik folyóágtól a másikig, a templomon ke-

resztül. Amely a mocsárban áll, cölöpökön. És szélteben a felét elfoglalja a szigetnek három hajójával. Aféle csoszorgás ez, mely időnként cuppogó trappba vált, valahányszor a vizes talpacskák elérik a kriptákat fedő kőlapokat az oltár előtt. Jól ismeri ezt a zajt, ha nem volna ilyen kihalt a templom belseje, mint amilyen kihalt nappal is lenni szokott, vagy amikor gyertyát gyújtanak, akkor is hallaná. Egyszóval a vízipatkányok. Pedig már ördögűzéshez is folyamodtak ellenük. Moerlin¹⁴ tiszteletes volt az, ő, aki egyébként az egyházat is ki akarta vinni a süllyedésből, még annak idején, mikor a wittenbergiek kiegyeztek vele, már-mint a mocsárral, ahol, úgymond, meleg is, hideg is van egyszerre. Mire jó ez az egész? Hat lépés, azután a szünet, forró fejjel, túl sok volt ebből a mézzel kevert pálinkából, amit a litvánok készítenek, orbáncfűvirág hozzáadásával, mert a füvek erejébe vetett jámbor hitnek csak nem akar vége szakadni. Na, ez itt a hátsó, a nyugati fal. Egészen fönt, a bolthajtás alatt, lóg az orgona, amiért Schönberger egy halom pénzt kapott annak idején, csak egy hangos edény, ahogy a graudenzi születésű Stobbe úr mondogatja, de lám, mégis az Urat szolgálja, ha felcsendül a békességes ének, az Albert-féle¹⁵ áriákból vagy az ő, Stobaeus¹⁶ ünnepi dalai közül valamelyik, a tetejébe olyan magasra rakták, mintha egyenesen Jeruzsálembe készült volna egy éppenséggel a fecskéknek. És alatta a fal, lemeszelve, végig a freskók helyén.¹⁷ Ezen a részen nincsenek már képek, itt valaha kibontották a falat. Aztán a fal ismét bezárult. Mész. Mondj valamit, Johannes.¹⁸ Ugyan ki áll még szóba veled manapság, a vénasszonyokon kívül?

Nos, főtisztelendő püspök úr?

Maradj csöndben, hallgatom a patkányaimat.

Most rám figyelj. A nevem M. Tanácsitkár vagyok. Te mivel foglalkozol, püspök úr?

Hallgatom a patkányaimat.

Mindig csak ugyanazt?

Igen. A patkányokat.

A várbeliek később kivettek innen. Még azokban az időkben. A két karodat lerágtad. Halott férfi, akinek egy karja se volt már meg, de a feje még igen. Ide falaztak be, elevenen.

Nem is vagyok itt.

Tudom, ott nyugszol elől a kórusban, fehér kőlap alatt, rajta a teljes név és rang, nem messze a lovagrend nagymesterétől, aki nem akarta, hogy megerősítsd itt a templomot.

Egészen jó magyarázat. Így mesélik? Ne rágódj rajta, tömérdek a befalazott.

Hát ilyesformán zajlik a társalgás, így éjnek idején, bent a nyugati falnál, egy mocsárban álló templomban, amely vándorló patkányoktól eleven egész éjszaka. Az ajtó, a sötétben, tölgy és vaspántok. Az ujjak tapintotta felirat, a fába vésve: *Zent katalijn¹⁹ segijch ne had hog el romollyunk Minden bynteol megh zabadijch ha megh kel veghre halnunk.*

És megint a tér. Hat lépés, a szünet, a forró fej, tömérdek a befalazott, a következő hat lépés, szünet, a vízikapunál világosság van, most ébresztik őket a litvánok, akik a ladikokat viszik majd, víznek fel. Tegnap egy kutya bemászott a mészárszékek alá. Itt lehetett valahol. Mikor a segédek kírancigálták, csak reszketett, egy girhes, öreg kutya, ezt Weynoth asszony mesélte, az a tatáros szemű, szegény, az is elég gyöngén áll már a lábán. Mit csináljunk? Hat lépés. És akkor fel a lépcsőn. Ő majd felébrészt, nemsokára, és odateszi az orrom elé a tejet. Aztán újból a hivatal, a főtanácsszoba, így hívják. És az Adersbach. Hogy egy kis ablak hogy nőhet ekkorára! De mindig csak olyankor, mielőtt az ember hanyatt dől és behunyja a szemét.

Hátravan még a befejezés. A sírom, itt tartottam. Befalazva egy téглаüregben vagy elkaparva Lauth mellett a mezőn. Az enyém fölött még beszél valaki, lefelé, a gödörbe. Ekkor megszólal a korál, a professzor úr szerzeménye, a költészet tanítómesteréé.

Sírom? Mit locsogok!
Hisz élnem még szabad.
Lángforma haj lobog,
Egy fehér arc, te vagy!
Gödörben életem:
Segíts, tűzkoronás!
Mi történik velem?
És nincs kiáltozás.

Mindig csak akkor, mielőtt az ember hanyatt dől. Nincs kiáltozás. Katharina, egy fehér arc. Galambszárny ereszkedik alá, egy megrepedt fal fölött. Ahol sötétség van. Kinek kellene kiáltoznia. A választófejedelem, a választófejedelem, a választófejedelem. Az Adersbach, az Adersbach, az Adersbach. Hátrahagyott költemények. Kinek kellene kiáltoznia. Hátrahagyott költemények. Senkinek. Az Alk-hegy, a futás, a tünemény. Abban sincs semmi. Dachnál is van ilyen.

(1961)

FORDÍTOTTA HALASI ZOLTÁN

J E G Y Z E T E K

1. Az elbeszélés színhelye Königsberg (ma Kalinyingrád), a történet 1639-ben játszódik.
2. Alk-hegy: 110 méteres magaslat, Sembia (Samland, Sambia) legkiemelkedőbb pontja. Német neve, amely az eredeti porosz elnevezést kiszorította, Galtgarben. Az egykori Sembia félszigete a ma Oroszországhoz tartozó kalinyingrádi terület.
3. Adersbach, Michael (megh. 1640): a választófejedelem titkos tanácsosa és főtitkára, a költő Andreas Adersbach apja, a königsbergi költői kör tagjai rendszeresen az ő házában találkoztak.
4. Thilo, Valentin (1607–1662): a retorika tanára, latin nyelvű költemények és epigrammák szerzője.
5. Thierenberg, Germau: poroszok lakta sembiai falvak az Alk-hegy közelében.
6. Dach, Simon (1605–1659): a német barokk líra egyik legismertebb képviselője, a königsbergi költői kör feje.
7. A kaymeni molnár: az 1525-ös sembiai parasztfelkelés vezére, Albrecht herceg tizenkét társával együtt kivégeztette Lauth falu közelében.
8. Albertus: Hohenzollern Albrecht (1490–1568), a Német Lovagrend utolsó nagymestere, a Porosz Hercegség (a későbbi Poroszország) első fejedelme.
9. A német hódítók első dolga volt, hogy bevezessék az ún. borostyán-regálét. Az őslakos poroszoknak halálbüntetés terhe mellett tilos volt borostyánkővet halásznuk. A rendelkezés 1260 táján lépett életbe.
10. György Vilmos (1597–1640): brandenburgi választófejedelem, a harmincéves háború zűrzavarái elől 1638-ban a nyugalmasabb Königsbergbe húzódott.
11. Nadruva: a Sembiától keletre fekvő, eredetileg poroszok lakta terület – vagy esetleg egy sembiai falu – neve.
12. tulissonok: pogány porosz papok.
13. Sveiki: litvánul a m. „Egészségedre!”.
14. Moerlin, Joachim (1514–1571): Luther tanítványa, a königsbergi dóm lelképásztora, 1551–52-ben harcos hitelvei miatt összeütközésbe került Albrecht herceggel, ezért száműzték Königsbergből.
15. Albert, Heinrich (1604–1651): Heinrich Schütz unokaöccse, költő, zeneszerző, a königsbergi dóm orgonistája. Áriák címmel gyűjteményt adott ki a maga és barátai megzenésített verseiből.
16. Stobbe, Stobaeus, Johannes (1580–1646): a königsbergi dóm iskolájának kántora, majd zeneigazgatója.
17. A königsbergi dómot belül egy körbefutó freskósorozat, az ún. Idvességnek tüköre (Heilsspiegel) díszítette, a mennybe vivő jámbor élet szemléltetésével.
18. Johannes (Clare): 1319-től 1344-ig Sembia püspöke, a königsbergi dóm építtetője. Befalaztatása legenda, valóságmagja annyi, hogy csakugyan szembekerült a lovagrend akkori nagymesterével, aki hatalmi szóval megtiltotta a püspöknek, hogy az épülő székesegyház falait megmagasítsa. Clare többször is előadta a templomban Szent Katalin történetét.
19. Szent Katalin, Sancta Katharina: a IV. század elején Alexandriában halt mártírhalált. A legenda szerint lefejezésekor vér helyett tej folyt a sebéből. Holttestét angyalok vitték a Sinai-hegyre. Az egyik legfontosabb a segítő szentek közül. Kultusza a keresztes háborúk idején terjedt el egész Európában.

Horkay Hörcher Ferenc

A SZOMSZÉD HÁZ ABLAKÁRA KILÁT

Mindent úgy írni le, ahogyan volt.
Az ottfelejtett tárgyak: könyv, ledobott
fehérmű helyzetét, mint holttestét
gyilkosság után, körülrajzolni.
Beleülni a kényelmetlen pózba,
ahogy csak gyerek tud guggolni
perceken át, lesni a vöröshangyák
útvonalát a cseresznyefán. Bele-
kapaszkodni egy képtelen reménybe,
és tartani némán. Igazán annak lesz
jó, aki bírja sokáig. Moccanatlan
őrzi a finom meleget, ami megvolt.
Nem számolja a veszteséget,
örül, ha már a párkányra
vetve állát, a szomszéd ház
ablakára kilát.

PARTSZAKASZ ÁLMOS NYÁRFÁK ALATT

Csónakház. Evezők, hajók állványon, ponyva
alatt. Fűrészpor, átható izzadtságsszag, rothadás.
Repedések régi fákon, betontuskók a parton.
Fénytől fakó foltok, kavicsot hajigáló alakok
hajladozása, halk beszélgetés egy idősebb nővel,
magyarázkodás nélkül. Botladozó lábú futás
alig túl a holtponton. Valamire várva a reggeli
ködben a vacogás. Vezényszavak, egyszerre
indított mozdulatok, billenések. Elmerült tárgyak a
sekély vízben. Ahogy a festékét vedlő vasasztalra
könyökölsz, engesztelhetetlen vita és sörhab:
partszakasz álmos nyárfák alatt.

BELEFORDULT A KÉS

Fáradtan, már-már félálomban
figyeled a szomszéd lakások zajait,
zárt ablakon át a madarak zsisvaját.
Nem bántanak, tűröd azt is, ahogy
lassan a konyhaasztal lapjára dőlnek
a kert bevetődő árnyai. Ha kinézel,
szemednek jó a rügyekből gyűrötten
kibomló levelek zöldje. Könyved
egymáshoz szorított két nyitott tenyér.
Világít a bent egyre barnább délutánban.
Az asztalon üveg baracklekvár áll,
kifacsart fél citrom őrzi a reggel
mozdulatlanságát. A lágy vajba, hang
nélkül, ki tudja, mikor, belefordult
a kés.

GYEREKISTENEK

...Vagy mikor szalmakalapban kiültél
a fehér kerti székre az út mellé,
s néztél az elefántfűben fürdőző
gyerekek téli bőrének káprázó
foltjait, a júniusi árnyékok
impresszionista barnáskékjeit,
a bújkáló reflexfényeket fiad
kobakján, szemgödre, gömbölyű
 álla alatt, a kislányok szőke fürtjein...
Ahogy ott hasaltál a fűben, s
hallgattad a forrásanincs
zúgást, a szelet és a hullámverést...
S teljesen átadtad magad a
benyomásoknak,
váratlan találtál a végleges
képre: háttal neked, mint
orgonasípok, állnak sorban
a szelídható hegyek
karéja előtt: gyerekistenek.

Bernardas Braždžionis

FOLYNAK FOLYÓK...

Folynak folyók natang, sél, porosz föld felől¹
Messzi vak verem ősidőbe hullva –
Folynak napjaink, mindahány ledől
És sorsunk folyama is lecsorog a múltba.

Velük lehull a múltba, velük ing, merül
Sok fényes felleg, sok fekete felleg –
Ott ősatyáink lelke szólal emberül
S majd kettőnket is e sírba temetnek.

Hány terhes, dohos év vár ott feltámadást
Évkönyvek zárt lapjain, vagy szorongva
Ül, mint bankok sötétjén gyöngy opál s agát,
Vagy mint régész se látta kőzet, síri pompa.

Folynak folyók – bővérű, nyurga, mély folyók,
S nincs Kolupaila², nincs, ki végig látna minden...
Folynak folyók – törzs-szaporító varázsitalok...
Folynak folyók, s mi bennük fürdünk, mint gyermekek idegenben.

Az Amerikában élő litván költő (1907–) verseit a „Draugas”
című chicagói újság 1995 február 25-i számából közöljük.

1. Natang, sél, porosz: balti törzsek.

2. Kolupaila, Stepanas (1892–1964): hidrológus, a litván folyó-
szabályozás megteremtője.

AZ ÉJSZAKA OÁZISA

Semmi hétköznapi, éjjel nem fér álmaimba,
Semmi emlék, melyet nappali fény fogan,
Vagy látvány, bárha láttán minden hírjelző megingna:
Rablás, tolvajlás, vérnász szívemben visszhangtalan.

Nem fér álmaimba semmi, amit valóban
Lát az ember, vagy csak a képernyő mögött
Lát, s ami elnémítja, ki sarokból gyanútlan
Jön a térre, hol örvöl a tarka post- és poptömeg.

Nem fér álmaimba, mint reng a föld Kobében,
Mint rohan az ár Los Angeles peremén,
És az sem, hogy Litvániánkban már csak éppen
Az vigad s toroz, kit temetni tanít a remény.

Milyen szép s vidám az álom-valóság,
A régi remény és a régi sarja új:
Egyik valóból a másikba vonz át,
S fönnyelünk magas égi szárnyakon vonul

Egy virágokkal koszorúkkal összegyűlt seregbe,
Ahol senki nem bánt, még bogárkát se bánt
Ezen a ki se látta, várta, jövendölte
Lakomán, melyet előbb egy lágy eső tiszta légbe márt;

Ahol nyirkos terhével megtorpan a felleg,
Ahol a tölgyek gyökere ősi talajba vág,
Hol melegház napokban emberi kezeknek
S nem lidérc angyaloknak hálás vízért a virág.

FORDÍTOTTA BÁTHORI CSABA

Bratka László

HANGULATJELENTÉS

A lábamnál horkol, hörög részeg álmában és bűzlik a tiszt úr. Aztán föltá-páskodik, ásít és kergetni kezdi a kis polgárasszonykákat, a dundi Rozit és a filozóf-szilfid Cilit. Ő kardjával, azok csukott napernyőjükkel hadonász-va vernek le mindent, ami útjukba esik. (A kutyával-kergetettség zárójelében természetesen ők is kergetik egymást, amint szocializálják, hogy farkuk-kanócán feléjük égő halál elől futnak.)

Írója életet lop a versbe balek bestiáriumából, az utcán sajnálatból felszedett állatokból, mert költői műzsa-játékából – a saját jövője miatt érzett aggodalomból –, kifogyott az elem a gyakori használat miatt. (Bár meglehet, hogy ez csak vágy- és szándéknyilatkozat, és épp ezért lobog oly egyértelműen és motívumgazdagon, mint a sosem látott északi fény; és az is meglehet: ez az egész előkészítő mórlikálás, hogy az állatok – mint munkaeszközök –, eltartási költségeit leírjam az adóalapból.) Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy sodródik az ember, mint egy üres reklámszatyor – az lge levedlett kígyóbőre –, a huzatban. Mint ahogy az is vitathatatlan, hogy villámsebes lábakon befolyondározza a világot a kutya élet, a kutya-macska viszony. Lám, mindjárt az erkélyünk alatt veri Iszákos úr részeges nejét, és az mégis lelkesen apportíroz férjura „Takarodj a kurv' anyádba! Vissza ne gyere”-ivel. (Ezek is jól le vannak írva.)

Aztán önjárón libegve továbbilleg az idült-idill, elered a zápor a verőfényes délelőtt, mert verni kezdi az ördög a feleségét, hogy megszívassa a postást, aki nem áll a közvetlen hatalma alatt.

Az írás nélküli történetírás nehézségei* (II. rész)

BOJTÁR ENDRE

Meddig tart a balti régiség?

Talán egy paradoxon a legpontosabb válasz: addig, amikortól elkezdődik, vagyis az újkorig, néha a 19. század legvégéig, a 20. század elejéig. Előtte ugyanis nem volt minnek nemhogy az őstörténetéről, de egyáltalán a történetéről beszélni: nem létezett lett és litván tudat, ennél fogva lettek és litvánok csupán természeti, nem pedig történelmi értelemben léteztek, voltak valóságosak.¹ Történelmileg csak az létezik, ami időhöz köthető, s mivel a szó elszáll, az időhöz kötés csak írás segítségével lehetséges: történetileg csak az létezik, amiről írott forrás maradt fenn, vagy valamilyen írott forrással kapcsolatba hozható.² (Az „írott forrás” kifejezés majdhogynem pleonazmus.) Ezért ért egyet Gordon Childtól Clyde Kluckhohnig mindenki abban, hogy a „természeti”, „történelem előtti” népeket és a „civilizált”, „történeti” népeket megkülönböztető nagyon kevés (két-három) jellemző jegy közül alighanem a legfontosabb az, hogy az utóbbiak rendelkeztek írással, az előbbieket nem (Daniel, 1972: 13.), sőt W. J. Ong (1982: 188.), aki nem csak az eddigi megkülönböztetésekben („primitív”, „barbár”, „peremnépek” stb.) bennerejlő lekicsinylést szégyelli, hanem még azt is negatívnak tartja, amivel C. Lévi-Strauss ezeket fel akarta váltani („írásbéliség nélküli”), a „szóbeli-írásbéli” fogalompárt javasolja. Az írásbéliség kialakulása nemcsak azért olyan döntő jelentőségű, mert a múlt emberei az írás révén kezdenek hozzánk, az utókorhoz beszélni, hanem azért, mert „önmagukkal is csak annak révén kezdenek beszélni” (Vogt, 1949: 333.), amit K. Jaspers úgy fogalmazott, hogy az ember „megszabadult a pusztától jelen időtől”. (Idézi Köhler, 1961: 307.)

A népek „történelem előtti” és „történelmi” való felosztásának klasszikus megfogalmazása Hegeltől (1966: 124.) származik: „Azok az akár évszázados vagy akár évezredes időszakok, amelyek a népek életében történetírásuk előtt folytak le, s talán tele voltak forradalmakkal, vándorlásokkal, a legmerészebb változásokkal, azért objektív történelem nélkül valók, mert nem mutatnak fel szubjektív történelmet, nincs történelemelbeszélésük. Nem mint ha az ilyen időszakokra nézve az elbeszélés véletlenül elvészett volna; hanem azért nincs róluk elbeszélésünk, mert ilyen nem létezhetett.”

A lejegyzés aktusában – mely sohasem semleges, gyak-

ran még a másolás sem az – a lejegyző teremt a természeti adatból történelmi tény. Az utóbbi nem egyszerűen ott van, hanem éppenséggel a mindig valamilyen szempont alapján lejegyző „történész” révén jön létre. (Ugyanígy Carr, 1993: 28.) Írott források híján az ősidőkről csak a természeti általánosságában létező adat van: egy adott területen élt ember, aki azáltal lép be a történelembe, hogy nevet kap. Számos olyan nép van az ókorban, de még a középkorban is – pl. a balti-finn karél, izsór, vesz (veszpevsze), vót (Saszkolszkij, 1976) –, melynek még a neve is bizonytalan, a forrásoktól függően változó: a vepszeket egyes szláv krónikák csúdoknak hívták (Domokos, 1985: 78.).³ Azokban a népkatalógusokban, amelyek csak neveket említenek (s amelyeknek az őse a Teremtés könyve), akár 70 népről beszélnek⁴, akár 72-ről, mint a legrégebbi keleti szláv krónika, a *Nesztor-krónika*, a felsorolás szempontja vegyes: „törzsük, nyelvük, országuk és nemzetségük szerint” (Ter. 10, 31.). A nevet, ami egy embercsoportot jelöl, a források különböző – földrajzi, faji, vallási, politikai stb. – tulajdonságokkal látják el.⁵ Ezek a tulajdonságok képezik az adott embercsoport másoktól különböző közönségi tudatát. A közös tudatot meghatározó tulajdonságok az időben változó, bonyolult hálót alkotnak. Ezek között az önazonosságot, identitást biztosító tulajdonságok között a nyelv a balti esetében sokáig nem szerepelt. [A baltiakhoz társadalmi berendezkedésükben valószínűleg legközelebb álló keleti szlávok esetében sem. Amint arra nagy meggyőző erővel H. Paszkiewicz mutatott rá (1954: 24.), alapvető félreértés egységes, a Jeges-tengertől a Fekete-tengerig, a Kárpátoktól az Oka-Volga vidékéig elterülő területen orosz nemzeti közösséget feltételezni azon az alapon, hogy a források egyrészt „Rusz földjéről”, másrészt „jazük”-ről beszélnek, ami csak ma jelent „nyelv”-et, akkoriban azonban az ortodox „hit”-et jelentette, s ez a – latin (katolikus) jazükkal szembenálló – hit volt közös Rusz földjein.]⁶ A nyelv csak a 19–20. századra vált a közös nemzettudat legfőbb meghatározójává.⁷

Közösség, nemzet és nyelv azonosulásának a csírái megvoltak már korábban is, mégpedig ott, ahol az írásossá váló nyelv találkozott valamilyen államszervezeti formával.⁸ A nyugati kereszténység felvételével ez a találkozás a holt latin akadályozó szerepe miatt csak szunnyadó lehetőség maradt, mely aztán a nemzeti nyelvű írásbéliséget megteremtő reneszánsztól, il-

* A tanulmány előző számunkban közölt I. része hibás címen jelent meg. Ez a helyes cím.

letve reformációtól–ellenreformációtól kezdve vált lassan, nagyon lassan valósággá, de még így is erősen hézagos, lyukakkal teli valósággá.¹⁰ A keleti kereszténységben más volt a helyzet. Ellentétben a nyugati hagyománnyal, itt minden nyelvet egyenértékűnek tartottak a keresztfa három szent nyelvével, a héberrel, a göröggel és a latinnal (Borst, 1957–1963: 1/320.), s ezért a Kijevi Ruszban a kereszténység felvétele mindjárt „nemzeti” nyelvű írásbeliség kialakulásával és fejlődésével járt együtt, aminek csak a tatár betörés vetett véget és adott az orosz történelemnek máig érződő ázsiai zamatot.¹¹

A lettek esetében, akiket a kereszténység felvételével egyidőben igazott le a lovagrend, az állam hiányzott, ők emiatt nem lehettek „államalkotó tényező”. Magát a „lett” (*latvis*) főnevet a 17. században alkották meg, hogy elkülönítsék a lettül beszélőket a többi livóniai „bennszülöttről”, akiknek mindnek – lettnek, latgalnak, lívnek, litvánoknak, észteknek stb. – *Undeutsch* = nem német volt a „nemzetisége”. Maguk a lettek számára valószínűleg csak akkor kezdett tudatosulni saját lett mivoltuk, mikor a „svéd idők-től” kezdve megindult a lett parasztok elemi iskolai oktatása, vagyis amikor tömegesen írásbelivé vált a nyelv. Amit nálunk Horváth János (1980: 82. és köv.) hangsúlyozott „a nemzeti nyelvnek az írásbeliség körébe való benyomulásáról”, az itt is érvényes: azért van roppant jelentősége, mert az ugyanazon nyelvet beszélők körében teremti „két műveltségi osztályt”, a lett nyelvű szóbeliségét és a lett nyelvű írásbeliségét.

A litvánok esete bonyolultabb. Nekik sikerült erős középkori államot létrehozni, s Mindaugas, a Litván Nagyfejedelemség első és utolsó királya a Német Lovagrend közvetítésével 1253-ban fejére tehetette a IV. Ince pápától kapott koronát. Ám mielőtt a másutt szokásos módon az új keresztény államban is elterjedt volna a latin nyelvű írásbeliség, Mindaugas néhány év múlva, 1261-ben visszavetett pogánnyá, s a pogányoknak nem volt írásuk. A litvánok a kereszténységet másodszor és végleg 1386-ban, Európában utolsónak vették fel. A közben eltelt időben azonban Litvánia a keleti szláv fejedelemségek meghódítása révén hatalmas, soknemzetiségű birodalomra vált, ahol a 9 millió lakosból 8 millió ortodox vallású szláv volt, saját nyelvű – egy, a későbbi belorusszal–ukránnal azonosítható – írásbeliséggel, s ez a keleti szláv nyelv lett a Litván Nagyfejedelemség államnyelve is; amit a 15. századtól kezdve egyre inkább a lengyel szorított ki. Így módon a furcsa perszonálunióval összekötött lengyel–litván államban a litván végig a nemzet sáncain kívülrekesztett alsóbb néposztályok nyelve maradt.

A „Litva” főnévből, ami a keleti szláv krónikákban Litvániát és lakóját egyaránt jelentette, a 14. század elején lett melléknév (*litovszkoj*) (Rowell, 1994: 302.), de ez nem litván, hanem litvániai jelentett! A „litván ember, mint litvánul beszélő” – hogy úgy mondjam – felolvadt a „litvániai”, a „Litván Nagyfejedelemség lakója” fogalmában. Ennek bizonyítéka, hogy a Litván Nagyfejedelemség lakóit – legyenek akár litvánok, akár beloruszok, akár ukránok, akár ruszinok, ahogy a lengyel uralom alatti ukránokat hívták – a kívülrőlők litvánnak mondták, s nyelvüket litván nyelvnek. M. Strykowski 16. század végén írt krónikájában (1/27.) „a dicső litván, (azaz) orosz és semaitisi nemzetről” beszél, ahol is a litván litvániaiaként jelent,

mely magába foglalja az oroszul és a litvánul (semaitisül) beszélőket. Így jött létre az a furcsaság, hogy például Moszkva a Litván Nagyfejedelemség hivatalos iratait, amelyek beloruszul íródtak, litván nyelvűnek jelölte, vagy az, hogy még a 20. században is számos példa akad arra, hogy az egykori Litvániából származó oroszok, ukránok, beloruszok Oroszországba vetődött kezei leszármazottai, akiknek ősei sem beszéltek soha litvánul, litvánnak mondják magukat. (Biržiška, 1952: 27.)

Ahogy a lettet a livóniai *Undeutsch* gyűjtőfogalmából, úgy a litvánt a litvániai gyűjtőfogalmából kellett kiemelni. Az első világi tartalmú litván könyv – egy válogatás Ezópuz meséiből – Jonas Šulcas (Schultzen) fordításában 1706-ban jelent meg Königsbergben. Pylpas Ruigys a kötet elejére illesztett, a fordítót dicsőítő német nyelvű ódájában arról beszél, hogy már fényesebb tekintettel lehet a jövőbe nézni, mert véget ért a nyelvi Babel, s Gumbine (az a járási székhely, ahol Šulcas lekipasztorkodott; ma Guszjev néven ma a Kalinyingrádi Területen található) az egészséges mozgalom központjaként az lesz a litvánoknak, mint más országoknak Orleans, Róma, Athén, Breslau”. (Idézi Naujokaitis, 1973–1978: 1/83.)

A mikor a 16. század közepén-végén megszületett a lett és a litván írásbeliség, az is csupán a későbbi fejlemények fényében, visszavetítve minősíthető a lett, illetve a litván tudat részének. Születése pillanatában, és még azután sokáig, a katolikus, illetve a protestáns tudat kialakulásához járult hozzá.¹² Magára a lett és a litván nyelvre először csak a 17. század végén, majd erőteljesebben a 18. század végi felvilágosodás hatására irányult figyelem – de ekkor még mint természeti jelenségre. A – többi balti nyelvhez hasonlóan egyébként is kihalásra ítélt – lett és litván (népnyelv) szövegeit úgy gyűjtötték, mint a lepkéket. Még 1881-ben is a kurlandi színódusban egy német pap népmorzsáknak nevezte a letteket és az észteket, akiket csak etnikai értelemben lehet népeknek nevezni, hasonlóan ahhoz, ahogy embernek hívjuk a csecsemőket, a vakokat, a bénákat és az elmeháborodottakat is. (Idézi Rudzitis, 1975: 20.)

Hogy még a 19. században is mennyire kizárólag néprajzi érdekességeként, egy kihaló népfaj pusztá tárgyú bizonyítékként kezelték a baltiak műveit, azt K. Donelaitis esete igazolja a legjobban. A poroszországi pap-költő *Évszakok* c. négyrészes leíró költeményét – amely a 18. századi közép- és kelet-európai irodalom alighanem legkiemelkedőbb, ma is esztétikailag eleven műve – L. Reza 1818-ban adta ki, mindjárt német fordítást is mellékelve hozzá, s a korabeli német sajtó majdnem érdemének megfelelő figyelemmel részesítette. Ám amikor az 1820-as évektől a porosz hazafiság megteremtése érdekében Poroszországban élénk érdeklődés támadt az ország őslakói, a poroszok és a velük rokon törzs, a litvánok iránt, amely érdeklődésnek a „Preussische Provinzial Blätter” (1829–1866) volt az egyik fő gerjesztője és színtere, ahol mindenről írtak, ami porosz, s majdnem mindenről, ami litván – akkor Donelaitisnak még a neve is alig fordult elő a lap hasábjain. A magyarázat annyi, hogy Donelaitis a Reza-kiadással már bekerült a múzeumi tárlóba, olvasni, újraolvasni, értelmezni nem volt mit rajta, „ezért nem volt értelme a nevét ismételtelen előhozni”. (Gineitis, 1991: 76.)¹³

A litván tudat igazi kezdeteiről azonban csak a 18. szá-

zad végétől, akkortól beszélhetünk, amikor megkezdődött a litván parasztnak – a letteknek jóval későbbi és kevésbé széles körű – iskolába járása, írni-olvasni tanulása (Guda-vičius, 1993: 69.), s ezáltal valami pozitív tartalmú összetartozás-érzés kialakulása. A litvánok megmaradt parasztság találkozására az írásbeliséggel ellensúlyozni tudta a nemesség elnemzetietlenedését, amely pedig ekkor, a 18. század végén vált véglegessé.

1918-ban nem az volt a lényeg, hogy a frissen alakult Lett, ill. Litván Köztársaságban a történelem során először államnyelvnek ismerték el a két nyelvet, hanem az, hogy ezáltal szentesítést, hivatalos pecsétet kapott az a mindössze néhány évtizednyi folyamat, melynek során a nyelvi közösség természetiből történetivé vált.

Ezt a fordulatot pedig az tette lehetővé, hogy a nyelv kettős természetű: természeti és történeti (társadalmi). (A természeti népeknek is van nyelve.) S mivel a nyelv volt az egyetlen elem, mely mindig a színben volt, könnyen alakult ki az a hamis látszat, hogy – Montesquieu erőfelé közkedve – a nyelv megváltozott – „nyelvében él a nemzet”¹⁴. Attól kezdve, hogy ez a hit meggyökeresedett, vált érthetatlenné, hogy ez nem öröktől fogva volt így, s hogy az, aki 500, 1000 vagy 3000 évvel ezelőtt magyarul, lettül, litvánul stb. beszélt, nem minősíthető feltétlenül magyarnak, lettnek, litvánnak stb. Attól kezdve, hogy a nyelv vált a nemzeti tudat meghatározó részévé, ez nemcsak (so- kak számára mind a mai napig) felfoghatatlan, de tűrhetetlen is. Ezért megkezdődött a múltgyártás, a hamisítások sorozata. S megkezdődhetett a történelmi tudat visszavetítése a múltba, mégpedig a nyelv mentén, mely mintha azért kapna meg mintegy jutalmul újabb és újabb nemzeti tudatformákat – őskori lett népdal, indoeurópai korú litván mítosz –, mert a révén maradt fenn a nemzet. Azért a nyelv mentén, mert a nyelv tartalmazhat – legtöbbször idegenből kölcsönzött, ritkábban egy-egy kivételes lángelme által teremtett – előremutató elemeket, amelyek aztán útjelzők-fogódzókat lehetnek a visszavetítés során. (Hegel pompás kifejezése: *die Voreiligkeit der Sprache*, Szemere Samu fordításában: „a nyelv előresietése” ezt jelenti. – 1966: 125.) S mivel a nyelv – a benne rejlő természeti jelleg miatt – a végtelenségig, egészen az emberi beszéd megjelenéséig visszavetíthető, a nyelvtörténet és a néptörténet azonosítása révén lehetőség nyílik 3000 éves magyar vagy 6000 éves balti történelem feltételezésére.¹⁵ Alapvető tanulmányában Komoróczy Géza ezért fogalmazhatott így: „Az őstörténet mindig az etnikai-nemzeti azonosságtudat historizálódása (vagy: propagandisztikus historizálása) csupán: a családmodell és a törzsi öntudat visszavetítése az időtlen múltba. Az őstörténet nem ténykérdés, nem igazság, amit föl lehet tární, még ha netán vannak is tényszerű elemei, amelyek tudományos módszerekkel vizsgálhatók,¹⁶ hanem, s hadd mondjam nyersen: elhatározás dolga. Minden nemzet olyan őstörténetet választ vagy ír magának, amilyent akar.” (Komoróczy, 1991: 20.)

Nyelv és nemzeti közösség visszamenőleges azonosításával, a természeti lét történelminek kikiáltásával szinte tet-szőlegesen régi (és persze dicső) múlt teremthető.¹⁷

A legújabb kori,¹⁸ nyelvet és nemzetet majdhogynem azonosító szemlélet visszavetítését három körülmény segíti. Az egyik a szóhasználat ké- nyelme, az, hogy időbeli változásról, történelemről csak

valami egység, entitás időbeli változásaként tudunk be- szélni, s más entitással – terület, állam, vallás, kultúra – csak rosszabbul járnánk, hisz egyiknek sincs természeti ol- dala.¹⁹ A másik körülmény, hogy nyelv és nemzet összefor- rotsága oly természetesnek tűnik – hisz a nyelv a maga természeti mivoltával mindig „ott volt”!²⁰ A harmadik, a legfontosabb körülmény az, hogy ha egyszer valami a történelem során megszületett – pl. a litván nyelvet beszélő- vel azonos „litván ember” fogalma –, akkor ettől a múlt minden olyan eleme, csírája valóságossá válik, amely e felé a valami felé mutat, még akkor is, ha a maga korában az a bizonyos elem egy másik egész része volt. Ezért szándéko- san sarkítva fogalmaztam, mikor azt mondtam, hogy a 11. század előtt lettek, litvánok nem léteztek: a lett nyelv lé- tezett, ember létezett, tehát a kettőt össze lehet kapcsolni. A múlt adataiból valóban a jelen teremti a múlt tényeit.²¹ Ez azt jelentené, hogy mégiscsak jogosult minden vissza- vetítés? Korántsem. Ami jogosságát vagy önkényességét eldönti, az megint csak a források megléte vagy hiánya.²² Példánknál maradva, a „lett nyelvű ember” mindkét forrá- sa „ott van”.²³ Története annyi lesz, amennyi e két forrás- ból kihámozható, vagyis nagyon kevés: a nyelvtörténet csak nagyon tág időhatárok között tud valamit is mondani a nyelvet beszélő embercsoport történetéről, mert a nyelv tényei közül önmagukban szinte csak a szókinccs egyes ele- mei köthetők pontosabban időhöz, megbízhatóan azok is csak akkor, ha források állnak rendelkezésünkre.²⁴

A „lett stb. nyelvű ember” második tagjának, az embernek a története már nem is a tudatformák történetéhez tartozik, s még nagyobb időtá- vok között változik. Az evvel foglalkozó tudományt, a – náci által jó időre lejáratos – fajkutatót, a fizikai embertant újabban bevonják az etnogenezis vizsgálatába (pl. Volkaite-Kulikauskienė, 1985, 1987), sőt L. Kilian (1982: 21.) említ egy keletbalti fajt is, „amin főképp a finnek és az északoroszok között előforduló zömök, szőke embertí- pust értenek”, tehát a balti nyelvű emberhez aligha van köze.²⁵ A fizikai embertan lehetőségei azonban a baltiak esetében rendkívül korlátozottak, mert csupán két, egy- mástól távoli korban: a neolitikumban és római hatásra az idő- számítás első évszázadaiban dívott a csontvázas temetke- zés, egyébként egészen a 13. század végéig elhamvasztották halottaikat (Okulicz, 1973: 12.).

A többi tudatforma esetében is csak az vetíthető vissza, aminek legalább csírái, elemei az (írott) forrásokban fenn- maradtak. Ezért nem teljes képtelenség lett és litván folk- lórról beszélni, hisz arról vannak forrásaink („csak” azok kora kérdéses), s ezért abszurd – egyetlen lett mítosz se lé- vén – lett vagy – egyetlen litván mítosz birtokában – lit- ván mitológiáról beszélni.

Mondhatja valaki, hogy az egyes tudatformák kiegészít- hetik egymást, vagyis például a népmesékben megmaradt mítoszmozsákból következtethetünk a mítoszra. Igaz, csak hogy ennek határt szab az, hogy legalább az egyik tu- datforma terméke időhöz köthető legyen, mert különben csupán az egyik ismeretlent magyarázzuk a másikkal. De még a legkörülményesebb ilyen, egyik tudatformából a má- sikba történő fordítás esetén is sűrű a tudatformák önállósá- ga, ami azt jelenti, hogy például egy népmesét nem azért találtak ki, hogy az a pogány istenekről mondjon valamit. A litván folklór legjobb ismerője, J. Balys (1953: 8.) ezért

hangsúlyozza: „egy népdal elsődlegesen költészet és mint ilyet kell felfogni”. Minden tudatformának saját szerkezte, jelentés- és értékrendje van, s ezek összehasonlításakor csak nagyon óvatosan szabad eljárni.²⁶ A neokomparasztika ellen emelhető legsúlyosabb kifogás éppen ezért az, hogy abban a végtelen kulturális térben, amelyben az egyik tudatformából a másikba való fordítgatás révén egymás mellé kerülhet például Homérosz *Iliásza* és Wulfstan úti beszámolója, abban összerosódnak, s végső soron eltűnnek az értékek, eltűnik a (történet) tudomány meghatározó elve, az igazság igénye (*Wahrheitsanspruch*), amely – R. Wittram szavaival (1971: 601.) – „túllép az egyszerű faktográfián, nem merül ki tények és tényálladékok valódiságának a bizonyításában, hanem a jelentés kategóriáját is magába foglalja és az ehhez mért értékelést tekinti céljának”. Ha e vezérlő csillagát szem elől téveszti, akkor a történettudomány szabad asszociációk – akár tényekhez is kötődő – gyűjteményévé válik.²⁷

Idegen és saját a történelemben

Valójában a bizonytalan létállapotú történelmi tények sokasága, a tény előállító nézőpontok változásainak hihetetlen gyakorisága és gyorsasága miatt keletkezhet az a látás, hogy az írásos hagyománnyal nem rendelkező, az előtörténelembe (*praeistoria*, *Vorgeschichte*) tartozó és az írásos hagyománnyal rendelkező történelmi népek csoportja mellett van egy harmadik csoport is, azoké, amelyekről csak idegen források maradtak ránk (így Tymieniecki, 1963: 264.), s történelmük alakulása folytán a balti népek nyilvánvalóan ebbe az utóbbi csoportba tartoznának.²⁸

Ez az első pillantásra oly magától értődő csoportosítás azt a nehezen megoldható – és sokak számára értelmetlenül fölösleges – kérdést veti fel, hogy mi az idegen és mi a saját a történelemben.

Még akkor sem egyértelmű a válasz, ha a mai, a nyelvet és a nemzetet azonosító nézőpontot elfogadjuk, ugyanis a nyelv még ma sem tölti ki teljesen a nemzeti (közösségi) tudatot.²⁹ Hogy mi az idegen és mi a saját, azt mindig az dönti el, hogy egy adott közösségi tudat mely összetevői és milyen arányban vesznek részt annak kialakításában és formálásában. A múlt században nemcsak J. Kraszewski, hanem a litvániai származású A. Mickiewicz litván tárgyú műveit is sokan a litván kultúra részének tartották: egyrészt annyira erős volt írásaiknak litván párti ideológiája, hogy ez megbocsáttatta azt a tényt, hogy egyetlen sort sem írtak litvánul, másrészt oly kevésbé létezett litván tudat, hogy megteremtéséhez, amely a „nemzeti ébredés” fő célja volt, idegen anyagot is szabad volt felhasználni.

Ugyanígy Garlieb Merkel (1769–1850), ez a *Sturm und Drang* rigai műhelyében, az ún. Próféta Klubjában (Rauch, 1982) formálódott jakobinus kizárólag németül írt, azokat a műveit is (*Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts*, 1796; vagy a romantikus őstörténet lett és ész mintapéldányát: *Die Vorzeit Lieflands I–II*, 1798–1799; vagy a lett nemzeti romantikát megalapozó „lett mondát”: *Vannem Ymanta*, 1802), amelyeket a később kialakuló nemzeti tudat felhasznált, s amelyek mind a mai napig egyaránt szerepelnek a lett és a német

irodalomtörténetekben is, az előbbieken jóval nagyobb súllyal, s történelmietlenül és szűkkeblűen (mintha nem tartozhatna egy író egyszerre több nemzeti irodalomba is), csak újabban próbálja kitessékelni őket onnan a Svédországban élő kitűnő történész, A. Johansons (1975: 445.), mondván, hogy a „lett mentalitás” ködös fogalma nem elegendő Merkel ott-tartására, és művei ugyanúgy csupán hatást gyakoroltak a lett irodalomra, mint akármely más idegen író művei (ami persze könnyűszerrel cáfolható).

Különösen a lett kultúra bővelkedik olyan esetekben, mikor az idegen sajátta alakulása pontos időponthoz köthető. Ezek közül kettő bátran a lett írásbeliség, s talán a lettség létét eldöntő csodának minősíthető. Az első Ernst Glück (1652–1705), ez a Szászországból származó, a svéd király hívására Rigába költözött lelkipásztor, aki öt év alatt megtanult lettül, és elkészítette a teljes Biblia-fordítást (1685, 1689), másfélszáz évig a legfontosabb lett könyvet.

A másik a lett szépirodalom megalapítójának tartott németalföldi származású lelkipásztor, Gothards Fridriks Stenders, Idős (Vecais) Stenders (1714–1796), aki sírjára már azt vésette: „Itt nyugszik G. F. Stenders. A lett”.³⁰

Ha azonban messzebb megyünk vissza a múltba, a latin uralta középkorba, akkor a nyelvi szempont esetleg semmi szerepet nem játszik. Az első lengyel krónika (1112–1116) Gall Anonimnak mondott szerzőjének a kilétét homály fedi. Az azonban bizonyos, hogy külföldi volt (talán Magyarországon keresztül Provence-ból érkezett), s művét latinul írta. Mégis, a *Historia Polonorum*ot a lengyel nemzeti irodalom első művének tartják (például Plezija, 1982: IV.). Az, hogy a *Livóniai krónika* Heinrich de Lettisnek mondott ismeretlen szerzője német vagy lett, Lett vagy Lettföldi Henrik volt-e, jóformán mellékes, hiszen kiderül a szövegből, hogy a krónikás tudta a helyi nyelveket (nemcsak a lettet, de az észet–lívet is), de a livóniai népeket erőszakkal, tűzzel-vassal keresztelő Albert rigai püspök feltétlen híve volt. Idegennek csak akkor minősíthető, ha sajátjának a pogány népet tartjuk.

Mindenki, aki a nyelvi elem egyeduralmát a közösségi tudatban történelmietlenül visszavetíti olyan időkre is, amikor még nem létezett lett, litván tudat, feloldhatatlan ellentmondásokba ütközik. A Kanadában élő, lett származású V. Vikis-Freibergs (1989)–Vike-Freiberga (1993), aki pszichológusból lett mítoszkutató, a „pánfolklorizmus” egyik vezéralakjaként a sajátot azonosítja a dainákat szájról szájra adó, lettül beszélő pogányokkal, akikhez képest minden „idegen megfigyelő ellenséges, mert beszámolóikat saját vallási és ideológiai előítéleteik színezik át”. (Vikis-Freibergs, 1989a: 93.) E szerint a logika szerint azonban az idegen, a német kereszténység felvételével a lettség történelme derékba tört, s az idegen pályáról egészen 1918-ig nem tudott szabadulni.³¹

A (gyakran az ellenséggel azonosított) idegen és a saját merev szembeállítás helyett én inkább a történelemtől függő, változó arányukról beszelnék, ahol a saját a megőrződött nyelv miatt soha nem csökkenhet nullára. (Ha nullára csökken – kihál egy nép, egy nyelv –, akkor nincs miről beszélni.) Ám a történelmi körülmények úgy hozták, hogy az írásbeliség támasza híján későn alakult ki a lett és litván nemzeti tudat, emiatt a források nagy része

szükségképpen idegen: valóban, mintha mindig mások beszéltek volna a baltiakról. A földrajzi elzártság mellett ez történelmük másik fő jellemzője.³²

A baltiak e két tényező miatt szorultak Európa peremére, s olyan történelmi pillanatoktól eltekintve, mint az 1989–1991-es Szovjetunióból való kiszakadás, maradtak mindvégig ott. 1413-ban a Livóniai Lovagrend küldötte Rómában kénytelen volt a pápának lerajzolni Livónia térképét – azét a Livóniáét, mely formálisan, jogilag a pápa fennhatósága alá tartozott –, mert a Rend ellenfelei azt próbálták bemészni a Kúrián, hogy a dorpati (tartui) püspökség Svédországban található. (Zieds, 1992: 7.) L. Arbusow (1939: 203.) is azt kénytelen megállapítani, hogy a kelet-baltikumi népek majdnem teljesen ismeretlenek maradtak Nyugaton, amint azt egy másik pápa, Aeneas Silvius „tudatlansága és szinte mindegyik késő középkori krónikás hallgatása is bizonyítja”.

A baltiak e két tényező miatt maradtak meg oly sokáig a természeti létezés állapotában, s emiatt válhatott J. Kraszewski meséje, az *Egle* (Ezüstfenyő), a *kígyókirálynő* legalábbis a litvánok sajátjává, „lelkének” kifejezőjévé. A mese arról szól, hogy a halász három lánya közül a legkisebb feleségül ment a tengeri kígyókirályhoz, Žilvinashoz. Boldogan éltek a tenger alatti palotában, a királynénak két fia és egy lánya is született. Míglen az asszony gyerekével együtt hazament látogatóba, ahol is a királyné tizenkét fivére meg akarta tudni a kígyókirály nevét. Két unoka-öccsüket hiába kínozták, azok nem árulták el apjukat, unokahúguk azonban igen. Mikor aztán a fivérek hívó szavára a kígyókirály előjött a tengerből, kapával-kaszával agyonverték. Felesége saját magát ezüstfenyővé átkozta, fiait tölgygá és jávorra, az áruló leányt pedig nyárfává. E meséből általában azt szokás kiolvasni, hogy a litván nemzeti karakter legfontosabb tulajdonsága a hűség. Lehetséges ilyen értelmezés is. Számomra azonban a mese általánosabban az erdő mélyén élő baltikat példázza, akik a szavakban, a névben csupán a másik ember elárulásának az eszközét látták, s akik – miután kudarcot vallott az idegekkel való együttélés –, csak arra találtak lehetőséget, amire Ezüstfenyő-Egle: visszamenekülni néma természeti tüneményre.

Sorsuk ennek megfelelően alakult: mint frásztudatlan természeti lények sokáig a történelmen kívül rekedtek. A német történelemben az ókor és a középkor közötti folytonosság a fő kérdés (Bausinger, 1969: 10). A baltiak esetében – a középkori litván közjátéktól eltekintve – a régiség, melyben mintegy egybeesett őskor, ókor és középkor, egyenesen az újkorhoz kapcsolódik.³³ Olyan, Európában őskori, ókori vagy a legrosszabb esetben középkori jelenség, mint egy egész etnikum kihalása, a Baltikumban az új- és a legújabb korban is előfordult, sőt 1991-ig napjainkban is valós veszély – reméljük – volt.

A választóvonal nem pogányság–kereszténység között húzódik, hanem abban a módban és főként az időben (a megkésetttség!), ahogy és amikor Európa „nyugati” és „keleti” fele megkeresztelkedett.³⁴ Nyugaton az első három században kizárólag egyénileg lehetett megkeresztelkedni, a keresztelés egyik alapelve szerint: „Aki hisz és megkeresztelkedik, üdvözülni, aki nem hisz, az elkárhozik.” (Márk, 16, 16.) Az áttérést mindenkinél megelőzte a katekumenátus,

egy bizonyos „tagjelöltség” időszaka, ami szabályos „pedagógiai rendszer” volt (Hernegger, 1963: 374.), amint azt a kereszténység terjesztésének másik alapelve hangsúlyozta: „Menjetez tehát, tegyetez tanítványommá mind a népeket, kereszteljetez meg őket az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevében és tanítsatez meg őket mindannak a megtartására, amit parancsoltam nektek.” (Máté, 28, 19–20.) A jelöltnak a három év alatt nemcsak a krisztusi tanokat kellett megtanulnia, hanem részt kellett vennie jótékonyági munkában, megtapasztalni imádkozva-böjtölve az aszkéta életet is, s ha szükséges volt, köteles volt még foglalkozást is váltani. Egyszóval azt, hogy valaki keresztény legyen, az illető személynek kellett kérnie. Igaz, hogy ez 380-ban, mikor a kereszténység államvallássá lett, megszűnt, s Nagy Konsztantin idején Bizáncban már halálbüntetés sújtotta a nem keresztényt, s a *cuius regio, eius religio*, az „akié a hatalom, azé a vallás” már ekkor – nem pedig a protestantizmus idején – életbe léptetett elve alapján kezdtek egész törzseket, népcsoportokat megkeresztelni – ám az előző háromezázad év nyilván nem múlt el nyomtalanul. Amit igazol az az óriási különbség, ami a között van, ahogy a germán barbárok az 5–6. századtól kezdve lényegében simán Róma örökébe léptek, illetve ahogy a 9–10. század új, de főként a 13. század még újabb balti barbárjait úgy kényszerítik be Európába.³⁵ Kelet-Európában csak az uralkodó részesült egyéni felkészítésben, aztán ő keresztelte meg népét tömegesen. Így csinálta ezt Vladimir kijevi fejedelem, aki az egyik nap megsemmisítette a pogány isten, Perun hatalmas szobrát, s másnap a Dnyeperbe hajtatta keresztvíz alá népét, s így csinálta 1387-ben – Európában utolsónak – Jogaila (Jagelló) király a litvánokkal, egy-egy nagyobb csoportnak ugyanazt a nevet adván a keresztelésben.³⁶ A kereszténység felvételének ez a módja önmagában ellentmondó, hisz a kereszténység mint az egyéni megváltás tana a bűnök rabságából a szabadság birodalmába való egyéni belépést ígérte.³⁷ A megkeresztelt poroszok egyénileg lettek tagjai a lovagrendi államnak, a poroszokról mint közösségről szó sem lehetett. (Ugyanígy Patze, 1958: 73.)

A kereszténység felvételében megmutatkozó alapvető különbség nyilván arra megy vissza, hogy a zsidó–görög–római „pogányság” kultúrája ezer szállal fonódott össze a kereszténységgel: Platon például valószínűleg ismerte az Ószövetséget, s a keresztény doktrínát megteremtő egyházatyák szerint „nemcsak Mózes, de Szókratész is Jézus eljövételét készítette elő”. (Pelikan, 1971–1978: I/63.) Épp ezért a keresztény térítőknak a lehető legtöbbet el kellett fogadniuk a pogány vallásokból, s Jézus tanítását az adott pogány vallás kiigazításaként és egyszersmind kiteljesítésként állították be. A kereszténység a 4–5. század türelmetlenségétől eltekintve folyamatoságot teremtett a „művelt világ” gondolkodásában.³⁸ Ahogy Jusztiniánusz fogalmazott, „bárki bármit is helyesen mondott korábban, az nekünk, keresztényeknek a tulajdonunk”. (Idézi Pelikan, 1971–1978: I/62.)³⁹ A baltiak azonban nem mondtak semmit: némák voltak, s őket ennek megfelelően nem „történelmi”, hanem „természeti” pogányként kezelték. Azonkívül, hogy meghamisítja a múltat, nagyon rossz szolgálatot tesz ezeknek a népeknek az, aki ezt a különbséget megpróbálja összemosni, s megpróbálja úgy beállítani, mintha a kard hegyén hozott idegen történelmi lét előtt és mellett nem egy elmaradott, puszt-

tán természeti lét lett volna, hanem egy, az idegennel egyenértékű, saját mitológiával, folklórral telített másik történelmi lét, amelyhez a modern, „amerikanizálódott” világ szörnyűségei elől még talán ma is vissza lehet menekülni. (Az „amerikanizálódott” helyett itt persze a „szovjetizált” a pontos kifejezés – és ebben van a baj gyökere: a Baltikumban a modernizációt a szovjet rendszer hajtotta végre, s terelt ezáltal minden szovjetellenes törekvést konzervatív irányba.) Hogy milyen volt, milyen lehetett az az aranykor, arra csak egy adat: a valószínűleg a legnagyobb, a 4. századból származó suduv település feltárása azt mutatja, hogy a férfiak átlagéletkora 30, a nők 25 év volt, s az egyetlen fejedelmi sírban talált 55 év körüli férfi már csodaszámba ment. (Antoniewicz, 1962: 8.)

A történelem, így az egyes népek történelme is fokozatokon át valósul meg. Irányát nagyon különféleképp lehet értékelni.⁴⁰ Hegel (1966: 117.) szerint „a világtörténet annak az elvnek a fejlődésfokozata, amelynek tartalma a szabadság tudata”, ezért a történelem számára: haladás.⁴¹ Mások viszont úgy gondolják, hogy az emberiség utat tévesztett, s ennek az úttévesztésnek a kezdetét hol a 20. századra, hol a felvilágosodásra, hol a középkorra, hol – mint a 2000 évnyi áionokban számoló Hamvas Béla (1985: 95.) – i. e. 660 körülre teszik. Megítélni lehet a történelem irányát különféleképp, „kerekét visszaforgatni” azonban nem lehet; ahogy J. Vogt (1949: 339.) írta, ha valaki az előtörténelemből történelmet akar csinálni, „ha az írás nélküli időszak jelenségeit a történelmi létezés tényeként tünteti fel, akkor fennáll annak veszélye, hogy megzavarja a történelmi szemléletet és ítéletalkotást”. A mitizált történelemben a mindent mindennel összehasonlígtatás során összemosódnak az értékek.⁴²

Persze a „természeti” múlt átfestését történelmivé magyarázzák a körülmények, a nemzeti tudat kialakulásának és kialakításának nyomorúságos körülményei, az, hogy a hagyományteremtést és -ápolást idegen elnyomás akadályozta. Ilyen helyzetben az emberi gondolkodásnak az a természetes hajlama, hogy egy dolog hitelességét annak régiségével indokolja, könnyen öltött torz formákat. Igaz Danilo Kiš (1983: 163.) aforizma tömörségű megfogalmazása: „A történelmet a győztesek írják. A nép legendákat sző”. Ám amikor a „nép” elkezd maga is történelmet – például baltisztikát! – írni, akkor először csak a „győztesek”, az „idegenek” ellen ír, s – legtöbbször bevallottan sem – nem az „objektív”, tudományos igazságosság a célja. Egészen 1918-ig elenyészően kevés azoknak a munkáknak a száma, amelyek ne lennének elmarasztalhatók a nacionalista téveszme, csúsztatás, irányzatosság, előzetes elfogultság – az angolszász „újkritikusok” műszavával – *fallacy* vétkeiben. Amint A. Švabe 1915-ből származó, keserűen öniroikus szavai tanúsítják, még az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozás is dagaszthatja a hazafiúi keblet: „Egyre újabb nyelveket találtak, melyeknek jogukban állt a szent árja nyelvek családjába belépni, mígcsak egy napon a litván–lett nyelv is csatlakozhatott. Mikor külföldi kollégáink eljutottak ebbe a felejthetetlen pozícióba, a mi lokálpatriótáink és népnemzeti romantikusaink felujjongtak, mintha valami nagy nyereményt értek volna el. Örvendj, rabszolgák és parasztok népe, hűgaidd: India szentjei és a görög műzsák tartottak keresztvíz alá! Bizony, a régi görögök! Én megértem ezt az elégtételt, hogy a lett, akit évszáz-

adokon át mint bömblő barmot jelöltek meg, hirtelen az örömtől sugárzott.” (Idézi Biezais, 1961: 50.)

A 20. századi lengyel–litván területi vita vetül vissza több ezer évre, amikor a lengyel régész, Józef Kostrzewski (1967: 14.) avval vádolja meg a litván M. Gimbutast, hogy az a balti őshaza kijelölésében „rosszul értelmezett hazafiságból a baltiakkal a valóságosnál sokszorosan nagyobb területet tulajdonít”, ami persze a kölcsönös vádakodások hosszú sorába illeszkedik.⁴³

Az önálló Lettország és Litvánia megalakulásával lehetőség nyílt a múlt pártatlanabb, érzelmektől mentesebb feldolgozására. Rövid idő alatt olyan összefoglalások jöttek létre, amelyek jó alapját képezhették volna a későbbi vitáknak.⁴⁴

Az 1940-es, majd 1944-es szovjet megszállás derékba törte ezt az ígéretes fejlődést. A Szovjetunióban még az 1980-as években is olyan szellemi légkör uralkodott, amelyben a vilniusi pedagógiai főiskola prorektora azért jelentette fel egyik docensét, mert az utóbbi azt tanította a diákoknak, hogy a szóvégi indoeurópai -s a litvánban megőrződött, míg az oroszban lekopott, s a prorektor véleménye szerint ilyen szegényedés „nem fordulhatott elő a nagy orosz nyelvvel”, még 3-4 ezer évvel ezelőtt sem. Aki ismeri a mindenféle nemzeti önállóságot kíméletlenül üldöző szovjet rendszert, annak számára teljesen világos, mit jelent, amikor a nevét és nemzetiségét oroszról litvánra változtató Mikolas L. Palmaitis és V. Toporov a porosz nyelv rekonstrukciójának-feltámasztásának indokául a nyelvészeti, az elméleti-megismerő és a kulturális-történelmi után az erkölcsi is felhozzák (1983: 36.). Valóban, a szovjet rendszer idején a hazafias-nacionalista irányzatosságtól, akárhol is élt, egyetlen baltista sem lehetett mentes. („Az egyetemeken a litván szakosokat kimondatlanul is nemcsak irodalomtörténészeknek vagy nyelvészeknek képezték ki, hanem 'hivatásos hazafinak' is.” – Viliunas, 1994: 15.)⁴⁵

Amihez társult egy másik, amit a tudományosság téveszméjének lehetne nevezni: az okfejtés kerekdedsége, tetszetőssége, „tudományossága” kedvéért kezelünk tényként ellenőrizhetetlen, esetleg csupán egyetlen tekintély által alátámasztott adatokat.⁴⁶

A tudományosság csúsztatását csak erősítette, hogy a balti régiség kutatásában egyre inkább uralomra jutó összehasonlító mítoszkatatói irányzat strukturalista volt, s a strukturalizmus a szovjet rezsim idején szintén erkölcsi-politikai kategóriának is számított: az először szovjetellenesnek bélyegzett, majd később épphogy megtört strukturalisták művelték az igazi tudományt, a Tudományt, szemben a szovjet ideológiától irányított áltudománnyal.

Az erkölcsi-politikai szempontból ily módon kétszerezen is feddhetetlen – hazafias-nacionalista és strukturalista – téveszme együttesen nyomja rá bélyegét nemcsak a neokomparatistika említett nagyjainak a munkáira. Az ő nyomukban felnőtt egy kultúrantropológus-mítoszkatató nemzedék⁴⁷, akik nyelveket tudnak, nyitottak a világra, s a szovjet rendszer nehéz körülményei között is mindvégig igazi tudományt: strukturalista baltisztikát műveltek. Munkásságukra áll Komoróczy Géza tömör jellemzése (1990), amit a szovjet *Mifü narodov mira* (1980–1982) magyar változatáról, a *Mitológiai enciklopédiáról* (1988) adott: „Tartalmában strukturalista, formájában nemzeti.”

Erősen kétséges, hogy most, amikor az 1989-es forradalmi változások, a balti államok függetlenségének visszanyerése után végre lehetőség nyílik a mindenféle külső, és – hogy úgy mondjam – előzetes téveszmétől mentes tudományra, képesek lesznek-e és akarnak-e változtatni irányukon.⁴⁶

A filológia – ahogy Szilágyi János György (1982: 168.) figyelmeztet rá – ugyanúgy jelentheti a tudni érdemes dolgok összességét, mint a tudni nem érdemes dolgok tudományát. Olyan időkben, mint a mostani is, mikor a tu-

domány külső erkölcsi-ideológia támasztéka hirtelen semmivé lett, egyet tehetünk: az eredeti belső támasztékot hívjuk segítségül, ami nem más, mint a kíváncsiság, az ismeretvágy, s ezt: az igazság keresését tekintjük újra egyetlen és elegendő erkölcsi indoknak. Hogy külső erkölcsi indíttatás híján csöppet sem könnyű bármiféle filológiát művelni, azt magam is érzem: akármennyit is töprengtem, végső soron e könyv írásának sem tudom más indokát adni, mint hogy kielégíti az én, s talán Olvasóim kíváncsiságát.

JEGYZETEK

(A felhasznált irodalom jegyzéke az előző számunkban található.)

- 1 E kijelentés persze köznap értelemben abszurd. Csak filozófiailag van értelme, abban a Hegelben kicsúcsosodó filozófiának az értelmében, amit F. Engels (1970: 256.) úgy foglalt össze, hogy „a valóság Hegel szerint korántsem olyan attribútum, amely egy adott társadalmi vagy politikai tényállást minden körülmények között és minden időkben megillet”.
2 Az utóbbi félmondatnál utalok a régészet egész problematikájára, amit korábban természetesen részletesebben tárgyaltam.
3 Azok a történeti tények, amelyekről egy vagy csak kevés frott forrás maradt ránk, kiszolgáltatottak lejegyzőjünknek. A szkiták létét több forrás is megerősíti. Azonban hogy olyan emberek voltak, akik hisznek abban, hogy aranytárgyak poryoghatnak az égből, azt Hérodotosznak köszönhetik-köszönhetjük. (IV. 5.) S noha közöttük is akadhatnak az égből jött eke, járom, csatabárd és ivócsésze meséjében kételkedő „ateisták” – hisz a „kor színvonalán” álló Hérodotosz sem hitt benne –, mégis, az utókornak csak „hívő” szkitát van joga feltételezni.
4 A források gyér száma miatt is kényszerül a régiségkutató polihisztorságra, meg arra is, hogy megbecsülje azt a keveset, amit az ég adott: kénytelen minden szóból, minden betűből magyarázatot kifacsarni. (Erre csak egy példa: Massaliái Pytheasz szerint a szigetek lakói fa helyett borostyánnal tüzelnek. Ha több adatunk lenne, nyilván könnyedén legyintennék: Pytheasz most is, mint általában, lódt. Ám tudjuk, hogy a borostyánt a görög jóshelyek felhasználták szertartásaikhoz. A nagy 19. századi történész, J. Voigt (1827–1839: I/27.) ezért úgy értelmezi Pytheasz adatait, hogy az Abalus-sziget lakói (talán a poroszok ősei) valóban meggyújtották a borostyánt, mert az áldozati oltár örök tűzét táplálták vele, tehát az i. e. 4. században alighanem létezett a görögökhöz hasonló porosz kultusz.
5 „Sém fiainak száma 26, Cham leszármazottjaié: 30, Jafeté: 14.” (Scheiber, 1977: 71.)
6 Hangsúlyozni kell, hogy az – akár korabeli, akár későbbi – források, amiből az adódik, hogy sok népnév „tulajdonképpen nem népet jelöl, hanem csak kutatástechnikai szimbólum”, amit gyakran idegenek adnak az illető népnek. (Wenskus, 1961: 89.) Még zavarosabbá teszi a képet, hogy „a középkori Európa népei olyan fiktív »ősnépekben« tanultak meg inni, melyeket a késő antik történeti, geográfiai és néprajzi ismeretek középkori maradványaiból írástudók konstruáltak meg számukra.” (Szűcs, 1985: 31.)
7 A „Rusz” és a „ruszkaja zemlja” = orosz föld kifejezéseket az Igor-ének etnikai, „nemzeti” értelemben használja, s ez az egyik legerősebb bizonyíték arra, hogy az egyetlen, a 18. század végéig megőrződött – s aztán az 1812-es háborúban elégett – kéziratban fennmaradt Igor-ének valóságos kétséges, vagy legalábbis bizonyos utólagos betoldások szerepelnek benne, mert a 18. század végének fogalomhasználatát vetíti vissza a cselekmény idejére, 1185-re. (Paszkievics, 1954: 348.)
8 A 16. század elején Kelet-Poroszországban létezett (a Franciaországból betelepült) „franciák” és (a Pomorze-ről jött) „pomoránok” nemzete (*Nation*), ami természetesen nem a francia vagy (az ekkor már nem is létező) pomorán nyelvet jelentette: egy embert az jellemezett, hogy melyik vidékről származik, milyen vallású és a társadalom melyik rendjéhez tartozik. (Falkenhahn, 1941: 148.)
9 Nyelv és nemzet azonosítása a 19. században történt meg, különösen Közép- és Kelet-Európában, ahol nem lehettek teljes értékű nemzetek, csak – a Novalis által 1798-ban feltalált szóval – nemzetiségek (*Nationalität*), vagyis olyan népek, amelyeknek nem volt saját államuk. Hogy alig száz év alatt milyen jelentésváltozáson ment át a szó, arra jó példa, hogy S. Linde 1809-es lengyel szótárában a *narodowość* még „az egyik nemzetet a másiktól megkülönböztető tulajdonságok összességét” jelenti, egy 1904-es szótárban azonban emellett már „azoknak az embereknek az összességét, akik ugyanazt a nyelvet beszélik, tekintet nélkül politikai státusukra és az általuk lakott területre”. (Zientara, 1977: 291.)
10 R. Wenskus (1961: 93.) társadalmi és politikai képződményeknek mondja azt, amit én államszervezeti formának, s hangsúlyozza, hogy egy etnikum tudatának a kialakulásában nagyobb szerepük van, mint a közös nyelvnek és kultúrának.
11 A 7. századi Sevillai Izidor szerint a latinnak, lévén az az abszolút nyelv, metafizikai elsőbbsége van minden más nyelvvel szemben, mert csak a latin jelöli a dolgokat valódi és természetes nevükön. (Idézi Curtius, 1948: 33.)
12 Amint elsősorban Szűcs Jenő (1992) meggyőzően bizonyította, a 18. század előtt folytonos magyar nemzeti tudatról is aligha lehet szó, s a cseheknel is M. Havelka (1995: 7.) a 19. század „gyengített fokú” nemzeti azonosságtudatáról beszél, mely tükröképe volt a hiányosan tagolt korabeli cseh nemzeti társadalomnak.
13 A „kontinuitás” (folytonosság, folyamatosság) fogalmát, melynek a történettudományon belül különleges jelentése van (Bausinger, 1969: 9.), a német történettudomány tette kérdéssé, szakította ki köznyelvi magától értődségéből az első, majd a második világháború után, mikor is avval a romantikus-nacionalista történelemszemlélettel, amely az indogermán ősködtől a kora középkori germán törzseken át a német nemzetig ívelő töretlen folytonosságot tételezett fel, azt szegelte szembe, hogy „a folytonosság csupán kisebb töresek és funkcióváltásokon keresztül érvényesül, s gyakran csupán külsődleges állandóságról van szó, miközben erőteljes belső változások zajlanak”. (Bausinger, é. n.: 75.)
14 A folyamatosságnak döntő szerepe van a közösségi tudat kialakulásában, hisz’ ahogy De Vos írja, „egy etnikumhoz tartozás (*ethnicity*) a legszűkebb értelemben a múlttal való folyamatosság érzése”. (Idézi Keyes, 1981: 9.) Érzés, ráadásul régvolt emberek érzése: jóformán bizonyíthatatlan kérdésekről van itt szó (például hogy a germán tudat és a német tudat hogyan kapcsolódott egymáshoz). Mégis, talán több értelme van az egyes korszakok és társadalmi struktúrák közötti különbségeket hangsúlyozni, például a 18. század utáni „nacionalizmus” és a „középkori nemzeti tudat” alapvető különbségét, különben „akár az indián vagy afrikai törzsek »nacionalizmusáról« is beszélhetnénk”. (Szűcs, 1992: 83.)
15 Ezért van némi alapja D. Lihacsov hazafias mellőngetésének: „Az orosz irodalom kevés híján ezeréves. Egyike Európa legrégebbi irodalmainak. Régebbi, mint a francia, az angol, a német. Kezdetei a 10. század második felére nyúlnak vissza.” (Lihacseva-Lihacsev, 1971: 52.) Hogy csak némi alapja van, annak az az oka, hogy a Kijevi Ruszba a kereszténységgel csak a másod-, harmadrendű bizánci irodalom jutott el, nem is el-

- sősorban azért, mert – amint I. Sevcenko írja – „a barbár népet még megkeresztelkedésük után is túlságosan lenézték ahhoz, hogy őszintén befogadták volna őket a bizánci civilizáció közösségébe” (idézi Grabowicz, 1981: 24.), hanem mert a magas bizánci kultúrának még nem volt felvevőpiaca, közössége. (Akárcsak a magyar nyelvű irodalom kezdeteit jelentő kolostori irodalomnak, amelybe „a teológiai literatúrának inkább »szépirodalmi« színezetű melléktermékei, mintsem tudós magva kerültek át”. – Horváth, 1980: 82.)
- 12 Ez minden többnyelvű országról, így Magyarországról is elmondható, mert „a polgári nemzetek létrejötte előtt a rendi, politikai, állami, egyházi keretek erősebb társadalomformáló tényezők voltak, mint az etnikai és nyelvi adottságok”. (Klanczay, 1966: 22.)
 - 13 Litvánia még a 20. században is természeti rezervátumként létezett a lengyelek agyában: „Egész vadászati irodalom létezett, amely Litvániára korlátozódott.” (Milosz, 1988: 150.)
 - 14 „La langue, c'est la nation.” Hogy mire szolgált nyelv és nemzet azonosítása, azt Széchenyi István a *Hitel* (1830) bevezetésében írt szavai példázák: „Az egészséges nemzetiségnek (...) fő kísérője a nemzeti nyelv, mert míg az fennmarad, a nemzet is.” (Idézi Faragó, 1991: 11.) Ez természetesen igaz, hisz minden nemzetnek van nyelve. Csak a fordítottja nem igaz, ami a „nyelvben él a nemzet” egyik sugallata, hogy ti. minden etnikum, amelyik beszél, az: nemzet. (A szólás többi sugallatáról: Nádasdy, 1994.)
 - 15 L. Kilian (1955: 190. és köv.) a középkortól a neolitikig megy vissza, mikor az i. e. III. évezred második felétől a II. évezred kezdetéig tartó ún. rzucewói régészeti kultúrát porosznak mondja.
 - 16 Az indogermanisztika müncheni professzora, W. Wüst 1942-ben Himmlernek ajánlotta *Indogermán vallomás* c. tanulmánygyűjteményét, melyben a nemzetiszocialista ideológia „groteszk módon állandóan szakmai részletismeretekkel keveredett”. (See, 1970: 98.)
 - 17 Néha úgy, hogy a másokéiból vagy leggyakrabban a közösből sajátítunk-kanyarintunk ki egy-egy korszaknyi szeletet. Az eljárásnak mindig az az „elvi” alapja, hogy mióta magyarok, lettek, litvánok stb. léteznek, azóta létezik magyar, lett, litván stb. – és végig folyamatosan egynemű – tudat is. Így járnak el a beloruszok: 1993-ban az önálló, független Belorusszia képviselői nyilatkozatot terjesztettek az ENSZ-ben arról, hogy a Litván Nagyfejedelemség belorusz állam volt. Így járnak el az oroszok, mikor a Moszkva-központú Oroszország, a Moszkovszkaja Rusz történetének fehér foltjára a nyelvi azonosság, vagy legalábbis hasonlóság alapján odacsatolják a Kijevi Rusz történelmét. [Mintha a később legvastagabbá erősödött oltóág magáénak tulajdonítaná az oltott fa erős gyökereit már abból az időből is – Moszkvának, ennek a kis, szó szerint bűdös balti falucskáknak (< balti-galind *Mask-(u)va = bűzlő, mocsaras láp < mask/mazg = láp – Toporov, 1981: 29.; a Moszkva folyót a népnyelv még a 18. században is hívta Szmorodinkának, ami vagy fordítása Moszkvának, vagy a balti smard-ju = bűdös hely oroszosított változata. – Toporov, 1982b: 266.) első említése 1147-ből való, amikor ő még egy másik fán – mondjuk, a balti-finnugor törzsekön – volt zsenge hajtás.] Amint K. See kitűnő összefoglalásából (1970: 36.) kiderül, a németek a 18. század végétől a skandinávoktól „vették kölcsön” nemzeti múltjukat, a nemzeti kulturális tudatot. S így járnak el azok a szlovák történészek, akik a kétkötetes Szlovákia-történet (*Dějiny Slovenska slovom i obrazom*, 1973) mottójául az író V. Mináč szavait teszik meg egyetértőleg, aki előtt egy különleges történelem – a békés kisemberek történelme – rémlik fel, azon logika alapján, hogy a mai szlovák nemzet szlovákuul beszélő emberekből áll, akiknek nyilván voltak szülei, őseik, s aki szlovákuul beszél, annak perze a szülei is szlovákuul beszéltek: „Ha a történelem a királyok, császárok, hadvezérek és fejedelmek, győzelmek és meghódított területek történelme, és ha a történelem az erőszak, rablás és kizsákmányolás történelmének jelenti, akkor nekünk nincs történelmünk. Ha azonban a történelem a civilizáció, a munka, a megszakított, de mindig csatát nyitó építkezés történelme, akkor az a miénk is. Hiszen az építők nemzete vagyunk, mégpedig a szónak nem csupán metaforikus, de valódi értelmében is: köművesként, mesteremberként és segéd munkásként

Bécsen is, Pestet is felépítettük, sok más idegen város építésénél segédkezünk, de egyet sem romboltunk le. Tudom, hogy történelmi hozadékunk szerény, de ha egyszer a civilizáció történelmét igazságosan, az elvégzett munka szerint fogják mérni, akkor nekünk sem lesz félvállalónk: a ránk eső résznél talán többet is tettünk. Nincs hát miért vágyakoznunk vagy szomorkodnunk az ún. »nagy« történelem után: hiszen az a nagy rablók történelme.” (Idézi Szarka, 1992: 9.)

Bármily könnyű lenne, nem érdemes e fellelengős demagógián ironizálni, mert komoly kérdés húzódik meg mögötte: minek a történetéről van szó? Amikor M. Hellmann (1990: 17.) kijelenti, hogy „a litván nép és Litvánia története nagy felületeken nem fedik egymást”, akkor mit kell értenünk azon, hogy „litván nép”? A „litván” és „Litvánia” fogalma a 13. században még nem volt azonos. (Gudavičius, 1989: 167.) Mikortól vált azonossá? És a „lett” és a csak a 19. század legvégén megszülető „Lettország” fogalmainak a viszonya? Szó sincs arról, mintha ez önmagában csak a baltiak problémája lenne, hisz „1000 körül »franciákról« és »németekről« is inkább csak a terminológiai egyszerűség kedvéért jogosult beszélni, de például »olaszokról« vagy »angolokról« még ilyen értelemben is bajosan”. (Szűcs, 1992: 15.) A probléma a „mikor?”, a lett és litván tudat kialakulásának a megkérdésége, az, hogy itt a legújabb korban kialakuló tudat próbál az őskorral folytonosságot teremteni.

 - 18 William H. McNeill szerint az emberiség történetében mindössze az 1750 és 1920 közötti időben volt az etnikusan, vagyis nyelvben egységes nemzetállam az ideális társadalomszerveződési modell. (Idézi Hofe, 1991: 228.) Az időszakoknak nemhogy 1920 körül, de sajnos még ma sincs vége, a kezdet azonban valóban valahol a 18. században keresendő; a legnyilvánvalóbb határpont a francia forradalom.
 - 19 Jól emlékszünk meg azokra a vaskos kötetekre, amelyek a különböző szovjet szocialista köztársaságok történetét a jégkorszakkal kezdték (és a hruscsovi olvadással fejezték be...). Mennyivel van több értelme litván ókorról beszélni, mint litván jégkorszakról?
 - 20 Ehhez hasonlóan azt sem akarjuk elhinni, amit „Marx–Engels” állít (a legrészletesebben Engels, 1970: 70. és köv.), hogy a szerelem az osztálytársadalom középkori találmánya, hiszen a szerelem természeti, testi része is mindig „ott volt”...
 - 21 Ennek belátása húzódik meg amögött, mikor Esterházy Péter (1979: 375.) azt írja egyik szereplőjéről, hogy „dicső múlt elé néz”.
 - 22 Kapitális monográfiájában erre figyelmeztet H. Lowmianski is (1963–1970: I/2.): „A szlovák történetének kitolása vissza az időbe a rendelkezésünkre álló források jellegétől és állapotától függ.”
 - 23 Ezért használjuk vezérfonálul a nyelvet – az mindig „ott van”, ráadásul a legtermészetesebb eszköz annak, hogy eldöntsem, ki az, aki a sajátom, s ki az, aki idegen, olyannyira, hogy az én normális mivoltomhoz képest ő fogyatékos: pl. cseh Nĕmec = német < němý = néma; vagy ahogy a belorusz nép alapját alkotó keleti szláv törzset, a kriviceket szomszédai elnevezték a krivoj = hamis, álnok-ból (> mai l. krievu = orosz); vagy o. tájszó: latšity („lételni”) = érthetetlenül beszélni. (Vasmer, 1955: II/19.)
 - 24 A szláv–balti és balti–szláv kölcsönzések ideje is nehezen mutatható ki, s biztos, hogy a legrégebbi sincs ezéves. (Ot-kupcsikov, 1984: 89.) Források híján „feltétlenül szükségünk van vagy valamilyen hangtörténeti vagy pedig valamiféle tárgyi kritériumra is ahhoz, hogy egy szóképzési elem korát megbízhatóan meghatározhassuk”. (Harmatta, 1967: 215.)
 - 25 Talán fölösleges hangsúlyozni, hogy az embertani faj fogalom is csupán gondolati, tipológiai konstrukció, s akárcsak – mondjuk – a „nép” fogalma, nem valami tényleges biológiai leszármazási közösséget jelent, hanem csupán a leszármazási hagyomány közösségét. (Ugyanígy Róna-Tas, 1989: 6.)
 - 26 Mikor A. Švabe a 13. század előtti jogviszonyokra a lett parasztság körében a népdalokból akar következtetni, M. Hellmann (1954: 240.) joggal figyelmeztet rá, hogy az eljárás mindaddig kérdéses marad, amíg „a népdal korát, hitelességét (*Überlieferungstreue*) és tartalmát minden egyes esetben a legaprólékosabban meg nem vizsgálják”.
 - 27 Erre a legjobb példa megint csak V. Toporov talán legkitű-

- nőbb tanulmánya, a neokomparatista irányzatnak ez az utóérthetetlen csúcsteljesítménye, amely a „bűnös város”-toposz ösmintájától, Babilontól kezdve Vilnius alapításának legendáin át Rilke- és Goethe-versekig, Dickensre és Dosztojevszkijre tett utalásokig az egymást megvilágító – és filológiaiilag támadhatatlan! – asszociációk egész sorával kápráztat el, de amely Vilnius őstörténetét általában a baltiak történelmére kiterjesztve „a mitologizált történelem” és az attól „majd-hogynem megkülönböztethetetlen történelmietett mitológia” felfogásáig jut el. (1980: 90.) Vilnius és részben Litvánia esetében ezt az indokolja, hogy „magában Vilniusban már a 14. sz. első felétől, mikor a város nevét először említik megbízható források, különböző (litván és szláv, később zsidó) kulturális-nyelvi elemek vannak jelen”. (Id. m.: 10–11.) Nem hinném, hogy a balti történelem, s ebből következően a lett és litván közösségi tudat már említett „lyukacsos” jellege, bizonytalan ontológiai státusa efféle következtetést indokol. A város, amely valószínűleg 14. századi alapításakor Vilnius volt, hogy aztán már a 15. századtól polonizálva Wilnów, majd 1831-től ruszifikálva oroszosan Vilnává változzon, s a 20. század elején újra Vilnius, 1920-tól újra Wilno, 1939 szeptemberétől megint Vilnius legyen, miközben ennek megfelelő nyelvi, vallási, etnikai változások játszódtak le falai közt, végig történelmi tény volt, s sorsának a névváltozásokban tükröződő alakulását történelmi tényként kell feltárni és leírni. Sem abban nem volt semmi mitikus, amikor Zeligowski tábornok a hírhedt csellel 1920-ban elfoglalván a várost, Wilnót csinált belőle, sem abban, amikor 1939-ben először Hitler, majd Sztálin akarta visszajárandékozással rábírní a litvánokat semlegességük feladására. Még abban sincs semmi mitikus, hogy az egész 19. századi litván tudatból, hogy úgy mondjam, hiányzik egy időse: a jelen. (Hisz az orosz elnyomással szemben a jelen szabadságért harcolni a lengyel szabadság visszaállításáért folytatott harcra volt egyenlő – miközben Lengyelország nem létezett! A litvánoknak csak múltjuk volt. Jól példázza ezt, hogy amikor a századfordulón felmerült, hogy a valamilyen autonómiára szert tevő Litvániának mi legyen a fővárosa, a hat számításba vett város között Vilnius csak azért szerepelt, mert egykor az új Litvánia székvárosa – ám a századfordulón lakosainak mindössze 2 százaléka volt litván.) Mindez azonban csupán azt jelenti, hogy a balti történelem tényei hajlamosak legendákhoz, „mitoszokhoz” kötődni – ám ez nem akadályozhatja meg a történelmi tények elkülönítésében és a mítoszoktól való megkülönböztetésében. A neokomparatista felfogás tagadja a megismételhetetlenül egyedi, s ebben az egyediségben értékes és feltáruló történelmi tény, s a strukturalista intertextualitás szellemében végső soron elemek kirakójátékának képzeli a történelmet.
- 28 Ezért írhatta Paul Einhorn, a német luteránus pap *Historia Lettica* (1649) c. művében drasztikus öszinteséggel: „A kis népeknek nincs saját történelmük.” (Idézi Zeids, 1992: 137.)
- 29 L. Zeligowski az 1920-ban elfoglalt Vilnius-vidékből létrehozott miniatűr államot Közép-Litvániának nevezte el. A J. Greimas (1988) ezt avval magyarázza, hogy még ekkoriban sem azonosították a nyelvet az országgal. Zeligowski ösztönös gondolata, hogy Litvániát teremti, csak éppen egy lengyelül beszélő Litvániát – amilyen már egyszer volt is (hisz a lengyel-litván Rzeczpospolita-ban a litvánul beszélők nem számítottak a nemzethez, akárcsak a beloruszok – az utóbbiak képviselőit egyébként Zeligowski ugyancsak behívta a kormányba). Greimas többek között a Litvániából származó, Wilnóban nevelkedett, Amerikában élő lengyel költőt, Cz. Miloszt hozza fel példának és a franciául író, kaunasi orosz gimnáziumot végzett, franciaországi zsidó filozófust, Emmanuel Levinast: mindketten litvániainak vallják magukat, anélkül hogy tudnának litvánul.
- 30 A két példa is bizonyítja, hogy a nemzeti nyelvű kultúrák születésekor hogyan válik a nyelv egyre döntőbb tényezőjévé a közösségi tudatnak, olyannyira, hogy ha valaki be akar lépni egy kultúrába, akkor meg kell tanulnia a nyelvet. Mint például a litvániai származású francia költőnek, Oscar Milosznak, aki miután 1918-ban elvállalta, hogy Litvánia nagykövete lesz Franciaországban, elkezdett litvánul tanulni.
- 31 A kérdés valós gyökere az, hogy a nemzeti ideológiával az univerzális kereszténység aligha illeszthető össze. A kereszt-

ténység terjesztői kezdetű, s a reformáció korától pedig különösképpen szembenálltak az etnikai elkülönítéssel, s így minden, ami az etnikumhoz, majd később a nemzethez kapcsolódott (folklor, mitológia), az automatikusan a pogány oldalra került.

A később megszülető „nemzeti kereszténység” fogalma (például „lengyel katolicizmus”, „magyar protestantizmus” stb. – ha csak nem pusztán tárgyi megjelölés –, bensőleg ellentmondásos, mégpedig a kereszténység felől nézve legalább annyira, mint a nemzet felől. (Vö. Maceina, 1987: 34–41.)

Ez az alaplémája A. Pumpurs *Lačplēsis*-ének is. A nemzeti eposz – vagy ahogy Pumpurs nevezte: „epikus ének” – a *Kalevala*, a *Kalevipoeg* és a szerb hősi énekek hatására, de főként a *Niebelung*-énekeket átköltő német W. Jordan (1819–1904) elméletével szemben született (amely szerint csak az indiaiak, a perzsák, a görögök és a germánok voltak képesek eposz megalkotására), s az elveszett „nemzeti eposzt” lett volna hivatott pótolni. (Egyesek szemében sikerrel: a moszkvai orosz nyelvű – egyébként mintaszerű bevezető tanulmánnyal és jegyzetanyaggal ellátott – kiadás címlapjáról „lefelejtették” a szerző nevét, így gyártván megfelelő folklorművet abba a sorozatba, amelyben addig türkmén, üzbég, altáji, adigi és kazah „regényes”, ill. „hősi” eposzok jelentek meg.)

A. Pumpurs a német lovagok és a lett nép harcát ábrázolja mesés formában, ám mivel a lettek mégiscsak megkeresztelkedtek, zavaros módon kénytelen az ősi lett pogány isteneket valahogy összebekéíteni Krisztussal. [Még ez is csak az első ének előjátékában, mintegy elméletileg történik meg. Maga a mese végig arról szól, hogy az új hit, a kereszténység a Perkons-tisztelet balti népek kiirtására született (552–583. sor). Az első énekekben összegyűlnek a régi istenek Perkons égi palotájában, ahol is a főisten, Likteņevs (= Sorsok Atyja – az alapját képező *liktenis* = sors neologizmus, a lett népnyelvben teljességgel ismeretlen szó) közli az egybegyűltekkal, hogy csoda történt, Krisztus megszületett, ám tanítását az emberek rosszra fordították. A megoldás: „Be kell vezetni Lettországra is / A krisztusi hitet, / Az istenek azonban kedvük szerint formálhatják az ember elmét!” Tehát a jó krisztusi tanítást az emberek rosszra fordították, a lettek azonban a pogány istenek segítségével visszatérhetnek a romlatlan jóhoz. Ezt az ezután szólásra emelkedő – az államfő után mintegy a miniszterelnök – Perkons is megerősíti: „Ígérem, ezentúl magam mellett őrzöm a lett nemzetet. / A jó tanításokat engedélyezem.” Sőt, a lettek kiválasztottságát még meg is toldja egy érvel: „Krisztus tanítása nem új, / Alapjai keletről valók.” (77–89. sor.) Ez arra célzás, hogy Pumpurs osztotta azt a széles körben elterjedt korabeli nézetet, hogy a lettek Indiából, a Gangesz partjáról, ahol az emberiség bölcsője is volt, költöztek fel északra, ezért ők már ott ismerhették eredeti, romlatlan formájában a krisztusi tanítást.]

A motívum a „litván nemzeti eposzban” J. Kraszewski *Witold*-raudájában is feltűnik (V. versszak): „Halljátok a dalt! Ez a dal a sírból támadt fel, / Múltatok történetét meséli nektek; / A keleti világban látta ősapáitokat, / És az ő hangjukkal szól fiaikhoz.”

- 32 A kettő persze a legszorosabban összefügg, sőt egymásból következik. A germánoknak mind a három frása azért alakulhattott ki, mert érintkezésben álltak a mediterrán világgal: az i. e. első évszázadokbeli rómaiak egy észak-italiai ábécéből jött létre, Wulfila püspök gót frása a 4. században a görög és a latin ábécéből, míg a különböző germán népnyelveken a 6. századtól kezdődően lejegyzett szövegek a latin írásban öltöttek testet. (Sonderregger, 1964: 706.)

- 33 Az, hogy mikor és mi torlódik össze, esetenként az egyes történelmi jelenségek fontos jellemzője. Például a magyar vers-történet számára a 16. század „a reneszánsz, a középkor és az őstörténet”. (Horváth, 1989: 193.)

- 34 Az idézőjelet az indokolja, hogy a „nyugati” típus kezdetben nemhogy nyugatot, de még csak Európát sem jelentette, hiszen a latin kereszténység központjai Antiochiában, de főként Észak-Afrikában voltak – gondoljunk csak Hippo püspökére, Szent Ágostonra –, s a Róma csak a vandálok 426-os afrikai betörése, majd végképp a 7. századi arab hódítás nyomán került vezető helyzetbe.

- 35 Szűcs Jenő írta le nagyon pontosan (1972: 71. és köv., 107. és

- köv.), hogy miként lett kétszer is az ágostoni „fiktív dualizmusból” (*civitas Dei, civitas terrena*) „valóságos dualizmus”: először a germán törzsek álltak szemben a keresztény Rómával (s leegyszerűsítve, ennek révén jött létre Közép-Európának mint történelmi régióknak legalábbis a csírája), majd a Kelet-Európát létrehozó új és legújabb barbárok. Az utóbbiak esetében azonban avval az ágostoni alapelvevel, hogy csak meggyőzött embereket szabad megkeresztelni, már keveset törődtek.
- 36 Bár mint erre többen rámutattak (például Jurginis, 1987: 154. vagy Dainauskas, 1991: 166.), ez a kizárólag J. Długosz-tól származó információ több mint kétséges, mert a februári befagyott folyó nem volt alkalmas a művelésre.
- 37 Ezt talán a legtömörebben Luther Márton híres szavai fogalmazták meg az 1520-as *Értekezés a keresztény ember szabadságáról* c. művében: „Mindenkinek a másik számára mintegy Krisztussá kell lennie, hogy egymás Krisztusává legyünk, és mindenkiért magává Krisztussá, vagyis igazi keresztényekké.” (Luther: 61.)
- 38 Hahn István (1962) alighanem túlhangsúlyozza még a 4–5. századok kirekesztő politikáját is.
- 39 A folyamatosság elvi alapját Pál apostol adta meg (Galátának, 3, 23): „Mielőtt a hit elérkezett, a törvény (= Ószövetség) fogott össze és őrzött meg minket a hitnek, amelynek ki-nyilatkoztatása a jövőre várt.” Dante (Pokol. IV. 31–102. versor) öt olyan nem keresztény költő – Homérosz, Horatius, Ovidius, Lucanus és maga a Mester, Vergilius – megtisztelt követőjének tartja magát, akiknek az volt az egyetlen nem bűnük, hanem fogyatékságuk, hogy a kereszténység előtt születtek, s akik ezért kerültek a pokol első körébe. Sőt sok olyan is volt (Ádám, Éva, Ábel, Noé, Mózes, Dávid, Izrael, Rákhel), akikért Jézus, „az Erős” leszállt a pokolba, s felvitte őket „a Kegyebe”.
- A „középkor” egyenesen az antikvitás és a modernitás, Konstantinus császár (†337) és Konstantinápoly eleste (1453) között volt „közép”, *medium aevum* (ahogy azt először 1688-ban Christoph Keller-Cellarius hallei történész iskolai történelemkönyvében megfogalmazta: *Historia antiqua, historia medii aevi, historia nova*), s mind a Karoling-kori reneszánsz, mind a 12–13. századi teológusok azon igyekezete, hogy a hitéleti dogmákat összhangba hozzák az arisztotelészi logikával és dialektikával (Breisch, 1983: 139.), mind pedig a 13–16. század humanizmusa-reneszánsza (elsősorban a *studia humanitatis* és az *artes liberales* diszciplínáin keresztül) a pogányság és a kereszténység között vert hidat. (Minderről Knoll, 1991.) (A hét szabad művészet kézikönyvét a pogány afrikai Martianus Capella alkotta meg már az 5. században, s az egészen a reformációig az európai keresztény művelődés legmeghatározóbb műve maradt. – Curtius, 1948: 13.)
- 40 Ha az előbb a zsidó–görög hagyomány összekapcsoltságáról beszéltem, akkor most hadd emeljem ki egy alapvető különbséget. A zsidó időfelfogás lineáris: egyszeri teremtetést feltételez, s azt, hogy a történelem valamikor véget is ér; a görög örök körforgást képzel. (Grierson, 1975: 228. és köv.)
- 41 S a Hegel köpönyege alól kibújik, s az egész 20. századi gondolkodást uraló marxizmus számára is. (Vö. Braudel, 1972: 1011.)
- 42 Az egyik legnagyobb hatású ilyen összehasonlítás, O. Spengler könyve kapcsán írta R. Musil nagyon helyénvaló iróniával: „Vannak citromsárga lepkék és vannak citromsárga kínnak, úgyhogy bizonyos értelemben azt mondhatjuk: a lepke a közép-európai szárnyas törpekinai. Ismeretes, hogy a lepke – éppúgy, mint a kínnak – a gyönyör szimbólumai. Első ízben itt fogat meg a gondolat arról, hogy a lepidopterák fa-unájának, illetve a kínnak kultúrájának nagy korszaka korábban soha nem sejtett módon egybeesik. Az pedig, hogy a lepkének van szárnya, a kínnak pedig nincs, felszíni jelenség csupán.” (Idézi Csejte, 1994: II/750.)
- 43 Hogy a másik oldalról is hozzak példát: a kitűnő etnográfus, J. Balys (1929: 8/34.) szerint A. Mierzyński és A. Brückner azért akarják mindenáron azt bebizonyítani, hogy az ősi balti barbárok voltak, mert ők lengyelek. (Brücknernek egy másik litván folklorista más alkalommal viszont német származását róta fel: „A Gloger-Brückner-Obst-féle echt lengyelek” – írta róla megvetően Biržiška, 1919: 114.)
- 44 A litvánoknál elsősorban az A. Šapoka (1936) szerkesztésében megjelent többszerzős munkára gondolok, a letteké pedig arra az 1930-ban németül, majd 1932-ben lettül is kiadott tanulmánykötetre, amelyben 18 szerző írt a különféle „nemzeti tudományokról”, tudatformákról. (Schmidt, 1930; Balodis-Šmits-Tentelis, 1932.)
- 45 Külön csoportot alkotnak közöttük az emigránsok – szokatlan módon ezért is jeleztem sokszor egyikük-másikuk lakhelyét –, akiket a szovjet rendszer üldözött el hazájukból, vagy gátolta meg évtizedekig akár csak hazalátogatásukat is, s akiknek ezért érhetően a legnehezebb a hazafias téveszme csapdáját kikerülni.
- E sorok íróját a kezdet kezdetén tisztán a tudomány vezérelte: az 1910–1920-as évek avantgárd irodalmát tanulmányozva, a magyar és a szláv irodalmak néminemű ismeretében az az ötlete támadt, hogy a balti irodalmakban is kell valami hasonlónak lennie. A kis irodalmak története szükségképpen válik mindenessé: én is kénytelen voltam – egyre fokozódó örömmel – a balti kultúra újabb és újabb területeibe és korszakaiba beleértani magam. De erre jórészt a nacionalista irányzatosság erkölcsi-politikai parancsa készítette. Az a valami, ami közben ezenfelül lett – s amit igyekszek különartani ún. tudományos felismeréseimtől –, az merőben személyes jellegű: az abból fakadó öröm, hogy egy egész kultúrát vélek abban a lét és nem lét, valóságosság és kitaláltság közötti állapotban, abban a köztes helyzetben, számomra a szabadság terében felfedezni, ami először öntudatlanul, majd – nyilván a baltiak immár jó negyedszázados hatására is – később egyre tudatosabban számomra is kitüntetett helyzetté és értékévé vált.
- 46 Edmund Leach (1990: 242.) ezt a téveszmét *intellectual inertia*-nak mondja, ami szellemi tehetetlenséget és tunyaságot egyaránt jelent. Jó példa erre V. Pisani egyik tanulmánya. A kitűnő nyelvész szerint a Skandináviától a Volgáig húzódó indoeurópai egység azoknak a délkeletről bevándorolt hódítóknak az uralma alatt alakult ki, akiknek a nyelvét ő „proto-szanskritnak”, kultúráját pedig „protobrahmán” nevezi, mert „az a szanskritban, illetve a védikus korszak bráhmán-kultúrájában őrződött meg a legjobban” A baj csak az, hogy amint E. Leach (1990: 233.) rámutat, „nincs hiteles bizonyíték arra, hogy a Rig Veda a jelen formájában i. e. 400 előtt létezett volna, de ezt egyetlen indoeuropeista tudós sem ismeri el. Ha egy ilyen tudóstól bizonyítékokat kér az ember (mint ahogy én többször is tettem), akkor azt találja, hogy a válasz egyszerűen annak egy enyhén korszerűsített változata, amit Max Müller 1878-ban mondott.” A Veda korszak korának múlt századból származó, s azóta dogmává merevedett meghatározását Pisani azután egy „protobrahmán” érvel támasztja alá: nemcsak az indoeurópai hódítók törzsszövetségét vezették harcosok és papok, bráhmánok, de a bráhmán, a főpap, a római *pontifex maximus* intézménye fennmaradt a középkori poroszoknál is, amit az is igazol, hogy Dusburgi Péter említi, hogy egy Romow(a) nevű helyen élt egy Criwe (kriwe) nevű ember, akit pápaként tiszteltek. Nos, a porosz kultus központ, Romova keresése évtizedek óta folyik, minden eredmény nélkül, s az is erősen kétséges, hogy magát a kriwét, a pogány főpapot is nem azért találta-e ki Dusburgi Péter, hogy ideológiát szolgáltasson a lovagrend térítéséhez. Pisani azonban néhány bekezdéssel később (1968: 16.) e két, önmagában erősen kétséges állítást már bizonyított tényként kezelve kapcsolja össze: „Egy ilyen »pápa« az indiaiaknál hiányzik; lehet, hogy az ősi »protobrahmán« papságnak ez a figurája csak Európában jelent volna meg!”
- 47 Főként Litvániában, ahol kitűnő barátom, N. Velius a vezérük.
- 48 Az inercia – vagy angolul: *inertia*, a szó mindkét értelmében – nagy úr. J. Boissevain példázata szerint a tudomány olyan, mint egy nagy gödör, amelynek a mélyén ásnak az emberek, és aki mélyebbre ás, az nyer dicséretet. Ha valaki rájön, hogy a gödörtől néhány méterre van olyan hely, ahol sokkal több ércet lehet találni, azért még az emberek nem fognak kijönni a gödörből, mert hiszen már olyan szép mélyen vannak, és ha csak egy-egy ásonyomot ásnak is, megint tíz centivel mélyebbre jutnak. (Idézi Hofer, 1994: 83.)

A nagy anatómus

I. PÉTER ÉS A HULLABONCOLÁS KULTURÁLIS METAFORÁJA

OLGA MATICS

A test mint az elmélkedés, a reflexió tárgya, egyszerre utal önmagára és a másra, s ezért sokféle kulturális jelentés hordozója lehet.¹ Az ember számára a teste a legközelebbi, legmegszokottabb valami, ám éppannyira titokzatos is, hiszen csak általa próbálhatja a szó szoros értelmében kitapintani az élet és a halál rejtélyét. A keresztény kultúrákban a test általában a bűnök edényének, és – ebből következően – az átformáló askézis objektumának minősül. A pogány kultúrákban, ahogyan ezeket a nietscheizmus és a poszt-nietscheizmus szemzőgéből látjuk, a test a fizikai szépség mércéje és a vágy tárgya. A szekuláris, azaz a vallásos felfogástól függetlenné vált társadalom, mindenekelőtt a felvilágosodás-kori, a testben – amelyet a továbbiakban szekuláris testnek fogok nevezni – a tudományos ismeretszerzés tárgyát látja. A test polivalens, belsőleg ellentmondásos jelölő, ez tekinthető kulturális és pszichológiai meghatározatlansága fő forrásának. Ez a meghatározatlanság egyebek között azokban a metaforákban is kifejezésre jut, amelyek hol valamiképpen a testi tapasztalatot hangsúlyozzák, hol viszont elleplezik, kioltják azt. E jelölők sokrétű, változatos játéka hozzájárul ahhoz, hogy a fizikai test absztrakt, metaforikus kategóriává váljék. A felvilágosodás korának legújabb kutatási eredményei szerint az, hogy a természet titkainak megismerése céljából sebési műszerekkel hatolnak a test belsejébe, a szekuláris szcientista ideológia egyik kulcsmetaforája.

Az oroszok viszonylag későn ismerkedtek meg a szekuláris test európai koncepciójával: az európai értelemben vett szekuláris kultúra alapjait csak a 17. század végén kezdték elsajátítani. Az új megközelítésmód döntő változást hozott az Oroszországban hagyományos testfelfogásban. Külföldi utazók a 17–18. században – azaz éppen akkor, amikor az európaizálódó oroszok kezdték felfedezni maguknak a testet mint szekuláris és erotikus fenomént – meglepődve írtak az oroszországi erkölcsök őket meghökentető mesterkéletlenségéről, és az exkrementumokkal kapcsolatos szégyenérzet teljes hiányáról. Az európai utazókra a legnagyobb hatást a gőzfürdő, és az a szokás tette, hogy férfiak és nők együtt tisztálkodnak – olyan jelenségek tehát, amelyeket mai nyelven úgy jellemezhetnénk, mint a nemi különbségek elmosódását, illetve mint a fedetlen test erotikusan markírozatlan státusát.²

Ezek a jelenségek kétségtelenül éles ellentétben voltak azzal a szigorúan követett szokással, hogy a legfelsőbb osztályba tartozó nőket elkülönítve, egy számukra kijelölt épületrészben tartották, valamint azzal a felfogással, hogy a csupasz, borotvátlan férfiarc illetlen látványt nyújt.

Az I. Péter által bevezetett erőszakos szakállvágás lényegében a test egyfajta megcsönkítését jelentette, és fontos szerepet játszott szekularizációjának folyamatában. I. Péter az 1697–1698-ban tett nyugat-európai utazását követően saját kezűleg vágta le udvaroncai szakállát. Így a „megcsönkített” férfitest az uralkodó világlasítási politikájának jelképévé vált. Meghatározó szerepe volt az új testfelfogás kialakulásában a nyugati öltözködés meghonosításának is, különösen az olyan fazonú ruhák átvételének, amelyek szándékosan lecsupaszították a női testet, azaz felfedték azt, ami addig gondosan rejtve maradt. A nők kiszabadítását külön lakosztályokba zártaságukból ugyanezen folyamat másik velejárójának tekinthetjük, de míg az „elfüggönyözés” és „elzárás” korábbi szokásában a nő nem másságát valló koncepció tükröződött, addig a női test I. Péter idején végbemenő „átértelmezésében” vagy „más megvilágításba helyezésében” olyan kísérletet láthatunk, amely arra irányult, hogy e másságot éppenséggel nyilvánvalóbbá tegye és kiemelje. A felsorolt változások miatt a csak nemrég nyugatosodott oroszok a testnek mint jelölőnek sok különböző tartalmával találták szembe magukat.

A tudományos értelemben vett szekuláris test felfedezésére Oroszországban I. Péter korában, pontosabban a cár európai utazásának idején került sor, és úgy jellemezhető, mint a leplek metaforikus lerántása. Utrechti tartózkodása idején a cár eljárt Frederick Ruisch professzor anatómiaelőadásaira, végignézte sebészeti műtéteket. A professzor anatómiai kabinetjében – amint ezt Szergej Szolovjov és Vaszilij Kljucsevszkij orosz történészek megírták – I. Péter felfigyelt egy olyan tökéletesen bebalzsamozott kis holttestre, amely valósággal eleven gyermeknek hatott. Ettől annyira megdöbbent, hogy nem tudta megállni, hogy meg ne csókolja a kis holttestet. Leydenben felkereste a híres Boerhave doktor bonctani előadótermét és valószínűleg jelen volt boncolásokon is. Kljucsevszkij I. Péter anatómia iránti lelkes érdeklődéséről szólva felidézett egy olyan epizódot, amely jól jellemzi a cár barbárságát. „Amikor észrevette, hogy kíséretének egyes tagjai irtóznak a holttesttől – írta –, arra kényszerítette őket, hogy fogukkal marcangolják szét a hulla izmait.”³

Függetlenül attól, hogy mennyire felel meg a leírt eset a történeti igazságnak, mindenképpen tökéletesen beleilleg Péter mítoszába. Bizonyítékkal szolgálhat erre az, hogy

nemcsak a Péter uralkodásáról szóló klasszikus történelmi művekbe került be, hanem helyet kapott az I. Péterről szóló három legismertebb 20. századi szépirodalmi alkotásban is (Merezskovszkij, Tinjanov és Alekszej Tolsztoj). Merezskovszkij például híres trilógiájának harmadik részében, a „Péter és Alekszej” című regényében szinte szó szerint idézi Kljucsevszkijt: „Leydenben, a bonctani előadóteremben, amikor azt figyelte, hogyan itatják át terpentinnel a hulla feltárt izmait, és észrevette egyik orosz útítarsa végletes irtózását, galléron ragadta az illetőt, fejét leszorította az asztalra és rákényszerítette, hogy fogával tépje ki az izmot a hullából.”¹⁴

Mint ismeretes, Péter saját kezűleg végzett sebészeti műtéteket, ami természetesen állandó rettegésben tartotta udvaroncait. Merezskovszkij regényének egyik szereplője azt jegyezte fel naplójában a cár boncolási szenvedélyéről, hogy „valamiféle beteges anatómiai kíváncsiság gyöttri. Látni sem bír olyan hullát, amit fel nem boncolnak. Legközelebbi hozzátartozóit is felboncolja haláluk után.”¹⁵

Ami viszont a legmegdöbbentőbb, az nem is annyira annak a visszataszító tettek az barbársága, amelyet Péter a bonctani előadóteremben elkövetett, hanem inkább az a rendkívül finom intuíció, amellyel ez esetben ráérzett az auflérisztá érvélsére. Egy

pillanat alatt felismerte, milyen központi szerepet játszik benne az anatómia, a test felboncolása és feldarabolása, és elsőként lépett arra az útra, amely később a boncolásnak Oroszországban annyira elterjedt utópikus értelmezéséhez vezetett. Nemrégiben azt írtam a „Novoje lityeraturnoje obozrenyje” hasábjain, hogy a hullaboncolásnak a 19. század hatvanas éveiben – elsősorban Bazarov nemzedéke számára – utópikus, rejtett értelme volt, méghozzá azonos azzal, amelyik I. Péter anatómiai kedvtelésének alapjául szolgált. Péter számára éppúgy, mint később Bazarov számára a hullaboncolás nem egyszerűen gyakorlati tudományos tevékenységet jelentett, hanem ezenkívül még az orosz élet átalakításának utópikus gondolatának jelképe, metaforája is volt. Ilyen értelemben a nihilista orvos azon kívánsága, hogy boncolás útján „csonkítsa meg” Ogyincova testét („Micsoda dús test! Akár azonnal a boncterembe vele!”), úgy fogható fel, mint az emberi test – tágabb értelemben pedig – az orosz társadalom átalakításának metaforája. A természettel való kísérletezés, lévén az a hullaboncolás metaforájának összetevője, az orosz utópikus mítosz részévé vált, és I. Péter nagy átalakítási eszméihez nyúlik vissza.

Nyesztor Kukolnyiknak a cárt dicsőítő „Csicskás” c. darabjáról (1852) semmiképpen sem állítható, hogy híven tükrözi az új, radikális értelmiség nézeteit és értékeit, de Péter alakjának utópikus jellegét jól adja vissza. Nagy anatómusként, halhatatlan orvosként ábrázolja a cárt, aki felmetszi Oroszország rokkant, rothadt testét és

Ö V A L A T T

A ruszkik

A MAGYAR RÁDIÓ IRODALMI SZERKESZTŐSÉGE
NAPLÓPÁLYÁZATÁNAK ANYAGÁBÓL

Férfi-1: Sto eto, huj? – kérdezem bambán a kerek fejű, kopaszra nyírt kis orosz gyereket, aki egy-két esztendővel lehet idősebb nálam, és valami új játékra akar megtanítani, de nem értem pontosan, mire. Sto eto, huj? Erre elneveti magát, felugrik, letolja klottgatyját, és marokra ragadja fityüdjét. Huj – kiáltja, és bizonyosságul úgy megrázza, hogy félő, leszakad.

Férfi-2: Ma elkezdtem tanulni Puskin gyönyörű nyelvét, és már kívülről tudom az egérkéről szóló verset.

Férfi-3: Gyönyörű álomom a barakk előterében nem sokáig tartott, mert faromba nyilalló nagy fájdalomra riadtam fel. Amint felkaptam a fejem, mint egy rémkép állt előttem a gyenge fényű égővel megvilágított püspöklila alak. Pillanatok alatt visszatért tudatom a valóságba. Az alak kiabált, és otromba csizmájával rugdosott. Azt nem értettem, mit mond, de értettem, hogy vissza kell feküdnöm társaim közé. Az eset óta ijedt csodálattal bámulom a püspöklila színt. Az alak pedig Zinocska, a láger csodatündére volt. A lompos haj alatt italtól és kéjtől torz arc díszelgett. A katonaszoknyát felváltotta a még Gödöllőről, a papok raktárából tákolt szoknyájával, ami alól otromba csizmája kandikált elő. Ezt az alakot soha nem sikerült kitörölnöm emlékeimből.

Férfi-5: Az 1944. december hótól 1945. márciusáig elzáralt dolgok jegyzéke, megközelítőleg: 1 db két és fél éves hasas

üsző, 1 db két és fél éves üsző, összesen 630 pengő – 1 hízó sertés, 1 süldő, összesen 327 pengő – 2 anyajuh, 2 kacsa, 35 tyúk, jérce, kakas, összesen 115 pengő – 3 mázsa búza, 5 mázsa árpa, 1 mázsa zab, 3 mázsa tengeri, 7 mázsa burgonya, 50 mázsa lóhere, 30 mázsa széna, összesen 1280 pengő.

Férfi-6: Naponta többször is megszámláltak bennünket a ruszkik, ami másnak is nehezen ment volna a zsúfolt vagonban. De ezeknek az egyszerű katonáknak mindannyiszor más jött ki, és végül is „jog tvoja maty” felkiáltással abbahagyták. Viszont minden vagonban egy oroszul gagyogó foglyot megbíztak, hogy vigyázzon a társaira, mert ha hiányzik valaki, először őt, aztán meg többet is agyonlőnek.

Férfi-7: Rájöttem, létkérdés, hogy megtanuljak oroszul, legalább annyit, hogy a fontosabb dolgokat tudjam: az emberi testet a koponyától, a hajtól a talpig, lábujjkörmökig. A századosnő megdöbbent, amikor a szerveket oroszul mondtam. A diagnózis természetesen továbbra is latinul ment. Történt néhány emlékeztető boncolás.

Nő-3: Lassan megszokjuk a katonák jelenlétét, sőt kezdjük becsülni is őket. Civilizált viselkedésről persze szó sincs. A szájukba felvett vízzel mosdanak, kézzel vájkálnak az ételben, felállnak az árnyékszék ülésdeszkájára. Hanem énekelni, táncolni azt tudnak! Egyik nap ebéd után a folyosón összedültek néhányan, több szőlámra énekeltek, egy másik csoport pedig táncolni kezdett. De még hogyan! Olyan könnyedén járták ezt a kemény táncot otromba csizmájukban, hogy elakadt a lélegzetünk. Láthatóan jólesett nekik a csodálat, az elismerés. Olyan boldogok voltak ezek a szegény emberek, ez talán azon ritka napok közé tartozott, amikor mindent feledve az idegen országbelieknek megmutathatták

újjáravarásolja. Tevékenységének eredményeképpen átalakul az ország:

Én láttam, mint szabdalja szét roskatag
Testedet, Oroszhoz, e Nagy Anatómus,
S elrothadt bensőd helyére újat miként rak,
Letisztított tagjaid mint illeszti össze,
S értőn rendbe szedve összes részeid,
Vállon ragadva, mint állít talpra ismét.
(...)

Láttam, a mérhetetlen állam
Ereiben mint kering a vér megint,
S mint hozza meg múlhatatlanul a műtét
Az eredményt, mit elgondolt a Halhatatlan
Orvos.⁶

Péter arra irányuló törekvését, hogy átalakítsa Oroszország testét, Merezkovszkij a „Péter és Alekszej” c. regényében úgy jelenítette meg a XX. században, hogy a következő szavakat adta a cár szájába: „Én új emberfajt fogok létrehozni.”⁷

Bár ezt a kijelentést természetesen az utópikus eszmrendszer és Merezkovszkij nietzscheista érvelésmódja kontextusában kell értelmeznünk, nem tagadható, hogy világosan tükröződik benne Péter óhaja: új orosz embert akart teremteni.

Még a bonctani előadóteremben tanúsított magatartásának leplezetlenül kannibál aspektusa is – állati sorba ta-

sztította kísérőit, amikor foggal marcangoltatta velük a hulla húsát – közvetlen kapcsolatba hozható Oroszország szekularizációját célzó terveivel. A primitív, vallásos tudatra orientált kultúrákban a hullának mágikus, sok különböző tabuhoz kötődő konnotációja van. Ebből kiindulva úgy foghatjuk fel Péter idézett parancsát, mint a holttest tudatos, a felvilágosodás szellemét követő deszekralizációjának szándékát. Ez annál is inkább valószínűsíthető, mivel a felvilágosodás ideológiájának alapja a szakralizált világnézetről a világra való áttérés volt.

I. Péter érdeklődését az anatómiai értelemben vett test iránt egy másik jól ismert példa, a „Kunstkamera” (ritkasággyűjtemény) létrehozása is ékesen bizonyítja. A cár e vállalkozásában, amely együtt jelenítette meg hullaboncolással kielégítendő anatómiai kíváncsiságát és különös hajlandóságát mindarra, ami bizarr és iszonytató, jól felismerhető a barokk kor tipikus vonzódása a különböző fizikai torzulásokhoz és anomáliákhoz. A „Kunstkamera” tár-
lóit e tekintetben az olyan vásári látványosságokhoz hasonlíthatjuk, amelyekben mindenféle torzszülöttek, viszolygató szörnyek, hermafroditaféle félresikerült teremtmények vonultak el a nézők szeme előtt, csupa olyasmi tehát, ami annyira foglalkoztatott és izgatott mindenkit abban a században, amelyben kísérletezni kezdtek az emberi testtel. Péter múzeumának díszé a Ruisch doktor híres anatómiai gyűjteménye volt, ezt európai útja során szerezte meg a cár.⁸ Péter 1724-ben úgy rendelkezett, hogy a „Kunstkamerában” ételt és italt szolgáljanak fel. Elsőren-

igazi énjüket. Aki énekel és táncol, annak nem kenyerere a gyilkolás. Örömmükben aztán cukrot, lisztet, kenyeret hoztak nekünk.

Nő-4: A tisztelendő úr volt ma itt, de nem tudott enni, a gyomrára ment az éjszaka. Nála őrizték a pincében a menekültsoportot, az asszonyt az oroszok többször kihurcolták, a férfiakat zár alatt tartották.

Férfi-7: Csinos, barna kislányt kezeltem néhány napig a sebzésen, gátszakadás utáni szépséggel, míg meg nem halt.

Nő-4: Némi rend alakul ki. A hatóságot értesítette az orosz parancsnokság, hogy frott parancs nélkül semmit ne adjon a lakosság a katonáknak. Ám Dukába tegnap süldőket szedtek, és mikor az frást kérték tőlük, az orosz pisztolyt mutatott helyette. Holtfáradt vagyok. Elültettem a cukorrépagot, búzáat dugtam el a padlásokon.

Férfi-5: 80 kiló finomliszt, 170 liter óbor, 3 liter pálinka, 26 liter zsír, 22 kiló szalonna, 20 kiló lekvár, savanyú uborkák, sertéshúsok, hagyma, sok tojás, alma – egy nagy láda tartalma, mely a nyári konyhában volt elásva.

Férfi-4: Ma a szerkesztőségben hallottam egy új viccet. Vance vissza oztta a koronát, hozza vissza Gromiko is az órákat. Szombat van, de számomra nem szabad. A Moszkvába induló Apró Antal számára 30 sort kell írnom, az élet-színvonal, a műszaki fejlesztés és a korszerű, jó minőségű termékek összefüggéséről. Jellemző helyzet, ő a politikai bizottság tagja, és egy népszabadságtól kér erről a témáról 30 sort. Ez szegény, ez lehangoló, de ilyen országban élünk. Mélyebbre, azt hiszem, már nehezen sülyedhetek, ami bizonyos értelemben megnyugtató. Bértollnok vagyok, ezt is megírom.

Nő-5: Én frok levelet magának.

Kell több? Nem mond ez eleget?

Méltán tarthatja hát jogának,

Hogy most megvessen engemet.

A legszebben „Tatjana levelét” szavaltam. Ezt többször is előadtam a rózsakertben, önmagamot is megrikatva. Még oroszul is bevágtam. Elhatároztam, hogy a világ legnagyobb színésznője leszek.

Férfi-9: Ma este voltam a „moszkovszkije vjvozdi” fesztivál gálaestjén a kongresszusi palotában. „Nyírfácska”, Mojszejev, Alekszandrov – valamennyien ugyanazzal a műsorról, mint tíz évvel ezelőtt. Még a „két kis eszkimó birkózása” is megvolt. Egyedül Rajkin hozott új számokat. A szünetben 48 kopjekért 3 egészen vastag, valószínűleg kelt tésztaából gyártott, vajban sült, egymásra helyezett palacsintát kaptam, vajjal nyakon öntve, félpofa kaviárral a tetején. Életemben kevés ilyen jót ettem.

Férfi-5: 3 db dunyha, 4 db ágyterítő, 1 db asztalterítő, 40 méter vászon, 1 db rádió a Csizi pincéjéből, 2 db nagy csűrkapu, 2 db kiskapu, 1 db véceajtó.

Férfi-10: Négy darab nyeles kézigránátot szorosan összekötöttünk, egyikünk hason kúszva megközelítette az orosz bunker kilövénytől annyira, hogy a bunker kilövése már nem árthatott. A köteg kézigránátot teljes erővel hozzávágta a bunker nyílásához, mire a bunker eleje bedőlt a nagy detonációtól. A bent lévő oroszok azonnal kiugráltak a bunkerből, és futásnak eredtek. Mi gyorsan beugráltunk a lövészárkokba, és kiűztük a bent lévő orosz katonákat. Én egy bent lapuló orosz katona hátára ugrottam, aki ledobott magáról, és kézitusája fejlődött ki közöttünk. Én a térdem teljes erővel nekinyomtam a

dű célja nyilván az volt, hogy így csalogasson több látogatót a múzeumába, de az étkezésnek és az anatómiának effajta összekapcsolása mindenképpen groteszk, ha nem kannibalisztikus jellegű megoldás volt.

Egyes történeti forrásokból tudható, hogy 1719-ben lefejezték Péter egyik volt szeretőjét, Marija Hamiltont (Hamentovát, Homutovát). Halálbüntetésének hivatalos indoka gyermekgyilkosság, illetve „bűnös életvitel” volt, de nincs kizárva, hogy nagy szerepet játszott benne a féltékenységi is. A szájhagyomány szerint Hamilton fejét Péter parancsára egy spiritusszal teli üvegedényben a ritkaságok tárlójába helyezték. A szakirodalomban – ismereteim szerint – nincs bizonyíték arra, hogy Péter jelen lett volna a kivégzésen, a szépirodalomban viszont többször is felbukkan ez a kép, sőt egy olyan jelenet is, amikor Péter két kézzel a magasba emeli Marija Hamilton levágott fejét, és megcsókolja a száját. Ezután a jelenlévőkhöz fordul, és előadást tart nekik az asszony fejének anatómiájáról.⁹ Jurij Tinyanov a „Voszkovaja perszona” (Viaszfigura) c. regényében (1932) így írja le az eseményt: „Azon a fejen oly tisztán látszott az erek szerkezete, s az, hogy melyik kis ér merre fut, hogy még az emelvényen álló gazda is előbb megcsókolta, és csak utána magyarázta el a körülötte állóknak, milyen sok ér fut a fejtől a nyak felé és vissza. Aztán gabonapálinkába tétette a fejet, és a kunstkamarába vitette. Pedig azelőtt gyakran hált

Marijával. Annak meg sok szép ruhája, cobolypréme volt, és ángliusz fogaton kocsikázott.”¹⁰

Az, hogy Péter éppen a boncolás eszméjét kölcsönözte a modern tudomány jelképeként, felfedte – amint az gyakran megesik, amikor oroszok nyugati eszméket és szokásokat vesznek át – cselekedetének rejtett, igazi okát, esetünkben: ösztönös vonzódását az undorítóhoz. A boncteremben tanúsított szándékoltan barbár magatartása mögött kétségtelesen szado-erotikus vonások húzódtak meg. És bár hasonló intenciót a nyugati boncolási gyakorlatnak is tulajdoníthatunk, de ott akkor sem nyilvánult meg ilyen leplezetlen, durva formában. A Hamilton-epizód kitűnően példázta, hogyan kapcsolódott egybe Péter anatómiai érdeklődése szado-erotizmusával és korlátlan politikai hatalmával. Annak, hogy csókkal illetve volt szeretőjének holt ajkát, a barokk korra jellemző, letagadhatatlan nekrofil melléklöngéje van. Ráadásul ez az epizód egy másik hasonlót is felidéz, azt, amikor Péter Ruisch doktor kabinetjében megcsókolta a bebalzsamozott, mosolygó kis gyermekhullát. Egy pillanatra itt is elmosódott az elevenek és holtak közötti határvonal. Marija Hamiltonnak a „Kunstkamerában” spirituszban kiállított feje kétségkívül felidézhetette egy közszemlére tett teljes női test erotikus képzetét, ami az adott tárgyat azokkal, a 18. században igen elterjedt „anatómiai Vénuszokkal” (azaz viaszból készült női testmakkettekkel) rokonította, amelyeket Itáliában anatómiai gyakorlatokra használtak, és a foglalkozások közötti szünetekben üvegtárlókban közszemlére tettek.¹¹

hasának, az elordította magát, és gyorsan, a fegyverét hátrahagyva kiugrott a lövészárokból, és futásnak eredt. Majd bemertünk a bunkerba, ahol még mindig égett egy zseblámpa, az otthagyt géppuska mellett egy nadrágszíjat találtunk. A zseblámpa és a nadrágszín cseh gyártmány volt. Mindkettőt eltettem magamnak. Azonban négy év múltával, 1945-ben, az oroszok bevonulásukkor a lakásom feltörték, és a cseh zseblámpát a nadrágszíjjal együtt visszazsákmányolták.

Férfi-4: Egy csehszlovák diplomatautókat, egy jugoszláv asztalterítőt, egy indiai női ruhát és egy csehszlovák golyóstollat is vásároltam a GUM-ban, így az ösztöndíjamból mindössze 20 rubelem maradt, de két nap múlva már Budapesten leszálltam. Eljött tehát a mérlegkészítés ideje. Már nem bánom, hogy szinte utolsó széttekintésképpen újra jártam itt. Hogy 62 éves koromban kiküldtek erre az 52 napos ideológiai tanfolyamra. Bár az alakoskodást – a Budapesten megszokotthoz képest – túl kellett teljesíteni. Húsz éve jönnek ki erre az akadémiára magyar csoportok. A miénk volt a negyvenedik csoport, s ez nem kevés. Átlag húsz fővel számolva 800 ember. Ez még akkor is tekintélyes szám, ha van, aki kétszer, háromszor is kijutott ide.

Férfi-9: Amikor beiratkoztam a Lenin Könyvtárba, az ajtót őrző rendőr néni feltelefonált – ajánlóleveletem tanulmányozva –, hogy van itt egy elvtárs Laoszból. Miután hangot adtam annak a ténynek, hogy nem Laoszból vagyok, mentegőztve helyesbítettem, hogy az elvtárs Magyarországról jött, csak a neve Laosz, azaz László.

Férfi-5: 3 pár csizma, 1 db üveglopó, 2 db 170 literes hordó, 1 db húszliteres hordó, 1 db 660 literes kád, 3 db négy méteres oszlop (fenyő), 1 db 6 méteres gerenda (hárs), 6 db 6

méteres szarufa (tölgy), fenyődeszkák a csűr oldaláról, de ez pótolva lett egy nagy csónak anyagából, melyet a nagy árvíz a Farkasszögben hagyott.

Nő-4: Harmadik napja, úgy fejezhetem ki magam, az eszmélem állapotában vagyok. Percről percre mindjobban ráeszmélek arra, ami történt velünk. Ami idáig volt, az a rettegés szakaszának nevezhető, akkora rettegése, ami minden más érzést kizárt. Olyan átkok hagyják el a számat, amikkel soha eddig nem éltem. Fűnek-fának így nyilatkozom, végre délután valaki azt feleli, azok közül, akik itt garázdálkodtak, lehet, hogy már egy sem él. Erős robbanás rázza meg az ablakot. A németek visszanyomták őket, teszi hozzá. Egy sem él már, gondolom magamban, és újra látom őket magam előtt, amint nevetve esznek, dőzsölve a kamrában minden kincsében, a nagy ebédasztal körül. Amint belépek, mosolyogva intenek körbe, és én is odanézek az asztalon álló szilvalekváros lábosomra, a sok felbontott üvegre, az ebédlevesekre nyre dobált sonkákra, hirtelen fel sem fogom, hogy szemernyi sem maradt belőle nekünk. Ezek közül már egy sem élne? Örüljek-e én ennek?

Férfi-7: A felesleges kérdésre, hogy mikor leszünk szabadok, a feleletlen válasz: szicsasz. Az újabb ígéret nem reményt, hanem kétségbeesést szült. Elkeseredésemben abbahagytam az orosztanulást, így tudásom nagyon kezdetleges maradt.

Nő-1: Szeptemberben felbomlott a „Nefejejcs” Egylet. Nagy butaság volt az egész. A Mancsi, a Sári és én azért jóban vagyunk, de az Ica elvesztette előttiünk a becsületét, mert hazudott nekünk. Nem is igaz, hogy ő egy orosz hercegfi!

ÖSSZEÁLLÍTOTTA VARGA VIKTOR

Ily módon tehát a felvilágosodás korában és a 19. században oly jellemző tudatalatti vonzódás ahhoz, hogy szike és mikroszkóp segítségével hatoljanak be a test struktúrájának titkaiba, valójában nem volt más, mint szadista szexuális vágy, amely még szembetűnőbbé válik, ha figyelembe vesszük, hogy a „Kunstkamerában” a levágott fej mellett

spirituszban konzervált torzszülöttek is voltak. A testnek mint a tudományos kutatás tárgyának felfedezése talán sehol, a világ egyetlen országában sem kötődött oly szorosan a megcsonkítás gondolatához, mint Oroszországban.

FORDÍTOTTA PÁLL ERNA

JEGYZETEK

- 1 Jelen dolgozat a „Hullaboncolás és a leplek lerántása mint kulturális metaforák” c. cikkemhez készült utóirat. „*Novoje literaturnoje obozrenyje*”, 6. sz., 1994, pp. 139–150.
- 2 Bővebben a külföldiek véleményéről az oroszoknak a szexhez és a testhez való viszonyáról l. Vowels, Judith: *Mariage à la russe. Sexuality and the Body in Russian Culture*, eds. Jane T. Costlow, Stephanie Sandler and Judith Vowels, Stanford University Press, 1883, pp. 53–72.
- 3 Kljucsevszkij, V. O.: *Szocsinyenyija*, t. 4. (Kursz russzkoj isztorii, csaszty 4.), Moszkva 1958, p. 25. Péter viselkedésének ezzel azonos (gyakorlatilag szó szerint megismételt) leírását l. Szolovjov, Sz. M.: *Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon* (tt. 13–14., Moszkva, 1962, p. 554). Feltehetően ebből a forrásból merített Klucsevszkij.
- 4 Merezkovszkij, Dmitrij: *Antihriszt* (Pjotr i Alekszej). *Hrisztosz i Antihriszt*, t. 4., kb. l., Moszkva, „Knyiga”, 1990, p. 126. 5. uo., p. 127.
- 6 Kukolnyik, Nyesztor: Gyencsik, in: *Szocsinyenyija Nyesztora Kukolnyika. Szocsinyenyija dramatyicseszkije*. Sz. Peterburg, 1852, p. 296.
- 7 Merezkovszkij: id. mű, p. 141.
- 8 Sztanyukovics, T. V.: *Kunstkamera peterburgszkoj Akademii nauk*. Moszkva–Leningrad: AN SzSsSzR, 1953, p. 36.
- 9 Marija Hamiltonról l.: Gasirowska, Xenia: *The Image of Peter the Great in Russian Fiction*, Madison, University of Wisconsin Press, 1979, pp. 37., 47., 112., 114., 133., 145., 147., 148., 156. Az anatómiaelőadás témájához l. pl. Mordovcev, D. L.: *Idealishti i realishti* (1878).
- 10 Tinyanov, Jurij: *Szocsinyenyija v trjoh tomah*, t. I., Moszkva–Leningrad, 1959, p. 390.
- 11 L. Showalter, Elaine: *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*. New York, Penguin Books, 1990, pp. 128–132.

А7 АБСЗОЛУТ
ГОМБАФЕЛHО

1995 rept

„Most, mikor ugyanúgy, mint mindig, legfőbb ideje, hogy.”

TANDORI DEZSŐ KÉPEIHEZ *

BABARCZY ESZTER

I. Az „elhelyezés” afféle történelmi ösztön, a viszonyítási alapok keresése, egyszerű válasz arra a kérdésre, mit gondoljunk ezekről a képekről. Annyi minden történt a hetvenes években – amikor Tandori a „dekalkomániák”-kal belekezdett első képzőművészeti sorozatába –, a Baader-Meinhof csoporttól a számítógép feltalálásáig, a koncept-arttól a mail-artig és az individuális mitológiáig, Erdély Miklós koncept- és indigó-műveitől Veszelszky Béla haláláig, s annyi minden történt aztán a nyolcvanas és a kilencvenes években – miközben Tandori egyre újabb képi műfajokat talált fel (vagy talált fel újra) magának –, a posztmodern viharoktól a piaci rezignációig és az új „érzéki konceptig”, hogy nehéz volna megmondanunk, éppen mi a legfontosabb. Talán Veszelszky Béla, akinek több hommage-t is szentelt? Vagy Erdély, akivel nem állt közvetlen kapcsolatban, de szinte egyszerre kezdtek el dolgozni indigóval? Vagy korábbi dolgok, Monet, Manet, Renoir, Pissarro, Seurat, Utrillo, Van Gogh, Cézanne, Klee, Duchamp, akikről olyan sok vers szól? Beuys és Christo, Cy Twombly, akikről szintén? Vagy általában a „neoavantgárdnak” címkézett törekvések? Vagy bonyolult (és talán véletlen) kereszt-összefüggések? [Mint például: Tandori verseket ír e. e. cummingsról, Swierkiewicz Róbert képet csinál e. e. cummings verseiből, Tandori átadja az életét és a műveit a verebeknek, Swierkiewicz Róbert és a Xertox-csoport élő verebeket állít ki műként. Vagy: „1971 őszén Gulyás Gyula szobrászművész postabélyeggel látott el egy lehullott őszi falevelet, és megcímezve elküldte Hencze Tamás festőművésznek” (Gyetvai Ágnes), és: Tandori Dezső az 1980-as évek elejétől készített levél-frottázsainak egy része a „Levelező tagozat” címet viseli.] De akkor már nagyobb joggal kérdezhetnénk (visszatekintő sorrendben): nem relevánsabbak-e a Music Television klipjei? a lóversenypályák? a madarak? Persze, ez mind. De a lényeg talán másutt van, nem az „elhelyezésben”. Tandori képei valódiak, nem „amatőr firákák”, mint ő mondja néha: olyasvalakinek a képei, aki mélységesen érti, belülről érti a kép és a képet létrehozó szándék működését (tanúskodnak erről korai képzőművészeti tárgyú esszéi Keszler Ilonáról vagy Baranyai Andrástól, aztán sok képzőművészeti tárgyú vers *A becsomagolt vízpart* kötetben), s akinek – ha tust mázol, rajzol, frottázsol vagy ideogrammat gyárt – a keze a kép belső logikáját követi, s nem valamilyen irodalmi ösztönzést. Avagy: „bár egy élet

rajza is kirajzolódik; / dehát a rajz rajzolódva a legvalószínűbb” („1976823/a2 – Előszó Paul Klee-hez”, *Még így sem*). Másrészt azonban – és ez nagyon fontos – megvan az egész is, valamilyen összefüggés, újra és újra önmagába csavaródó spirál, amely Tandori képeit egymáshoz fűzi, erősebben, mint bárki más képeihez, és erősebben saját író-életéhez, élet-írásához, mint a képzőművészet kortárs fejleményeinek ilyen vagy olyan irányzatához. „Széthulltam arra az egy darabra, ami mindig is voltam” – ezt mondja Tandori egy új koanban, és a paradoxon, azt hiszem, igaz. Úgy igaz, ahogy a paradoxonok szoktak: több, mint igaz, de ehhez a több-lethez már csak a néma rámutatás, a versolvasás vagy a képnézés viszi el az embert. 1973-ban jelent meg az *Egy talált tárgy megtisztítása*, a második, a sárga kötet, a radikális mindennapiság és radikális helyettesítések kötet. „Mondanivalójáról” beszélni ostobaság volna, de szó van benne valamiről (elvégre szavakból áll a kötet): egyrészt versekről van szó, másrészt az „életről” és valamiféle határtárogatásról, amely nagyon is rímel egy későbbi témára (a határtáblás rajzokra), és rímel egyes motívumok talátságra is. Ez van, a nyelv van (a költészet) és az úgynevezett hétköznapi, mindkettő talált tárgy. Mindkettővel kezdeni kell valamit. A kezdeni valamit – mondjuk úgy, egy eredendő kreativitás – a képekre is jellemző: kezdeni valamit egy firkával, egy írógép-szalaggal, egy falevéllal (és itt megint Erdély Miklós kreativitásgyakorlatai jutnak az ember eszébe, csak hogy Tandori sosem ideologikus, még egy manifestum szintjén sem). Ez az egyik belső szál a nagy spirálban: a talátság szála. Nem mondhatjuk, hogy Tandori saját nem mindennapi mindennapiságát írja meg, azt sem, hogy egy írói tervvel teszi nem mindennapivá ezt a mindennapiságot, hanem a kettőt egyszerre kellene mondanunk. De ez nyilván lehetetlen. Ezért pontosabbnak tűnik a homályosabb megfogalmazás: Tandori kezd valamit egy talált tárggyal. Úgy tekint talált tárgynak és úgy kezd vele valamit, ahogy azt – mondaná Kierkegaard – mindannyiunknak kellene. Azt hiszem, érdemes erre a talátságra gondolnunk, akár képi motívumokról, akár rejtélyesen üzenő lónevekről van szó, akár talált madarokról, akár egy-egy megszeretett együttestől. Ha tehát nem is „mondanivaló”, de a dolgok valamiféle kezelése van ebben a sárga kötetben, rátekintés a talált tárgyra, nagyjából a kisgyerek magasából, aki a járdán felfedezi az eldobott cigarettsdobozt. Vagy bármit. De rögtön itt ez a „bármi”: a talátság „bármi”-vé” teszi a nyelvet is, talált jelekké, amelyekkel kifejezünk vagy inkább helyettesítünk egy világot. Ez lesz a világból:

* Köszönet Várnagy Tibornak az információkért és az ötletekért, Bródy Sándornak a biztatásért és Tandori Dezsőnek a műveikért.

helyettesítés. De helyettesíthetjük a helyettesítést is, nem éppen leleplezve az illúziót, csak eljárászatva vele, mint Tandori teszi. „Ugyanez elmondható bármiről” – írja Tandori egy egész vers helyett a sárga kötetben. Ez a radikális helyettesítés talán a spirál második szála. Ugyanez a radikális helyettesíthetőség jelenik meg a legutóbbi, 1995-ös könyvheti verseskötetben – *Vagy majdnem az* –, ahol a dalokat Tandori megjegyzésekkel és behelyettesíthető alternatív javaslatokkal látja el. És ugyanerre a radikális helyettesíthetőségre bukkanunk a hiányjelek, jambus-jelek és a 0-kilométerkő metamorfózisaiiban – az ideogrammban, a '70-es évek végétől egészen máig. A jelek önálló életre kelnek, de a jelek „élete” – ezért nem nevezhetjük „dekonstruktornak” Tandorit – nagyon is szerves, mozgó, szenvedő, vágyakozó, gondoskodó, veszekedő, elmélkedő valamit helyettesít, nem pusztán egy rendszer önmozgása. Vannak aztán az eddigi, frott és rajzolt életmű belső spirális összefüggésének más, tematikus jelei is: például a Kant-téma, amely a sárga kötettől a legújabb ideogrammáig vissza-visszatér mint új és új variáció „a csillagos ég felettem és az erkölcsi törvény bennem” szállóigévé lett szavaira (A gyakorlati ész kritikájának „Zárszavá”-ból). Vagy ilyen kapcsolat áll fenn A feltételes megálló (1983) verse: „Itt nyugszik, kinek vízre írták a nevét” / H₂OMMAGE” (1980) és a '95-ös monogram-sírkérajzok, legalábbis ezek egyike között, amely éppen ezt a címet viseli. Vagy ilyen kapcsolat az angyal megjelenése megint A feltételes megállóban, s aztán a rajzokon: a nyolcvanas évek madár-angyalaiként és az „Eredő angyal”-sorozat egyszerre apokaliptikus és Kleeszerű angyalaiként (és akkor még idevehetjük az El-vagy-O.K.-kár-házó sorozatot is, mint lazán kapcsolódó apokaliptikus-témát). Így egyesül a motívumokon át a „nagy költészet” (valóban, nagyon nagy költészet) és a rajzok fanyar paradoxon-humora:

A HÍRANGYAL

Az angyal, aki nekünk híreket hoz
– s miről hoz híreket, s kinek, s ki ez –,
meglobogtatja, ami nem lehet rossz,
minden kiadása kivételes.
Főleg az állványzat rendkívüli,
mintha röpténé az esemény sor,
minden hír az angyallal van teli,
száll a földet érő lábtól a lény-por.
A pestis ily vonzó sohase volt még,
üzenet jön Camus Idegen-ének,
hogy vízjelévé feketül a holt lég,
csigavonalak és keresztek égnék.
És kecses, mint a sose-volt divat,
és mozgásában színpad röpte-sport van,
és zörömből, susog – most védj magad,
lásd, kényes igazság lehetsz a porban –:
lásd, kegyes hazugság, izdítható
és hűhető, mint leng az égiekkel,
és mozgásrácsa alakítható
az a néhány megadott gondolatjel:
próbálgatod szinte, tükröz előtt,
mint aki kezdetét s végét vesz,
nézd a hírangyalt, se férfit, se nőt
nem látnak mindent látó léptei,
csak áthaladnak, fogyó súlyukat
mindig megújítván velünk, lesőkkel,
kik hozzá mérik helyben-útjukat,
kiknek ő az adott következő hely.

Hogy még pragmatikusabb szintre szálljunk: nemcsak az időt magába visszafordító kapcsolatok vannak versek és képek, versek és képek, képek és képek között, hanem egyidejűség is: egyidejűek például A feltételes megálló „A körbeérő függőjátszma” című részének „illumináció”-versei és a Korniss Illuminációk-sorozatának kölcsönkapott dúcra készült frottázok. (Az egész kötet ugyanakkor Veszelszkynek van ajánlva, benne a Veszelszky-hommage frógépelte tájképekkel – egy másik egyidejűség, egy másik festő.) Persze van egy egyszerűbb, külsőlegesebb egyidejűség is, az illusztrációké és borítóké: Illumináció-sorozat – A feltételes megálló (1983); levél-frottázok – Celsius (1984); 0-kilométerkő és első madárrajzok – A megnyerhető veszteség-től (1988) a Döblingi befutón át (1992) egészen a *Vagy majdnem azig* (1995); aztán a „Wittis” határrajzok és a 4 Non Blonds együttes logójának variációi az egymást részben át-fedő Kísértetként a Krisztinában (1994) és a Madárrszokéban (1995), végül az ideogrammák végestelen végig, versabszurdok formájában az Egy talált tárgy megtisztításában és a Még így semben (1978), a versabszurdtól a képversig bőségesen A feltételes megállóban, bő tíz év terméséből összeválogatva A becsomagolt vízpartban (1988), s aztán megjelenve a legújabb kötetekben is. De ha azt a spirális időt keressük, amelyet a visszatérő és egymásba kapcsolódó motívumok rajzolnak ki, még misztikusabb előreutalásokra is bukkanhatunk. Vegyük a Még így sem „197612/1 – Madártávlat” című versét – 1976-ból! A verebek csak 1977 tavaszán kerülnek Tandoriékhoz, haláluk mégis már előre téma. A „művészet” íme, megelőzi az életet:

Vehetünk-e, azért, egy madarat,
hogy közelről nézzük majd a halálát?
Dehát hányat lép addig a madárláb,
kérdtem vissza; mikortól szabad
elmúlásnak látnunk azt, ami csak
tudatunkban közelíti határát,
röpte-lépte végét, de sose hág át
– álmában sem! – ily válaszvonalat?
Hadd nézzen inkább minket valaki,
folytattam (mert ez a madár, melyet
nem veszünk meg – helyesen! –, közelebb
volt már hozzám, mint akár jómagam)
aki átlát – mert átnéz! – látnoki
szemével a csak-azon, ami van.

És végül a híres és még korábbi, 1966-os sorokat („Hommage”, A feltételes megálló), amelyek már nem is előlegeznek valamit (vagy szolgálnak támaszul valamihez később), nem előképei a lóversenypályák furcsa nevű lovainak, az evidenciatorténeteknek és a lórajzoknak (habár mégis), hanem egy még mélyebb áramlat bukik a felszínre bennük, a lovak, a halál, a visszatérések, az idő egésze és töredékei –

Ki szedi össze váltott lovait,
ha elhulltak, ki veszi a nyakába?
Ki teszi meg még egyszer az utat
értük, visszafelé, hiába?

II. Állj. Kezdjük előlről. Legyen most a képekről szó. A „Dekalkománia”-sorozat egy doboz nyolcadoldalnyi fehér jegyzetlapra készült. A jegyzetlapra mázolt fekete tust Tandori mérnöki sablonokkal kente szét. A tus bizonyta-

lan formájú, sokféle szürkéjű foltjára négyzetek, körök és téglalapok és más mértani alakzatok hálózata nyomódik rá, de ezt a kiegyensúlyozott réteget megbontja az elmozdított sablon dinamikus útvonala. A kísérletezés, a technikából fakadóan, félontudatlan, a foltok hasonlítanak a Rorschach-teszt ábráira, de rétegzettségükben, amely csaknem térbeli hatást tesz, szinte lehetetlen módon találkozik egymással a gesztusfestés vadsága, a hűvös geometria és a metafizikai hajlandóságú „Spurensicherung” – a nyomrögzítés. Az ideogrammak – ötletek, de kiaknázott, elindított ötletek, amelyek sorozattá formálódnak, vagy évekkel később visszatérnek, egyszerre utalásként (l. fentebb a spirált) és a nem szűnő kreativitás jeleként. „A pont vonulása” és „A pont visszavonulása” („az i-n”) egymás inverzei, a felkiáltójellel alakuló napsugarak poénja felé tartanak, de a következő (valamiképpen belőlük következő) képen már – „Ha pont nincs” – a pont nélküli sugarakat árasztó nap képe, a nemes egyszerűségig redukált gyerekrajz – már nem valaminek az alapja (az előbbieknél), hanem valaminek a hiánya, annak, ami „pont nincs”. Elindult az ötlet, ahogy Klee vázlatkönyvében elindul egy vonal, s el is jut egy egészen másfajta végkifejletig: ugyanez a rajz itt „A sügő”, aki azt kiáltja: „Segíts, ég!”. Vagy: az 1976-os „Versreszelő” időmértékes ütemjelei visszatérnek az Apollinaire-nek szentelt írógépszalag-frottázsokban, ahogy korábban megjelentek már az általam „versabszurdoknak” nevezett szövegekben; a költői technika állandó elemei, metasintre emelve, ironikusan, nem patetikusan (ha egyáltalán alkalmazható itt jelző), de mégis arra a keretre emlékeztetve, amire a József Attila-vers: „Még jó, hogy vannak jambusok s van mibe / belefogóznom”. Itt is a helyettesítés elve működik: nem annyira „metázás”, mint inkább végső, de mégis érzéki elvonatkoztatás. Emlékeztünk a „tanulságra”: „Ugyanez elmondható bármiről.” A vers körülbelül úgy redukálódhat egy ütemjellekből álló képre, a kép egy hiányjelre, ahogy Isten (esetenként tiltott) neve végül fölé magába minden bizonyos misztikus tanokban, de itt a név már nem név, hanem inkább névmás (a sárga kötet jellegzetes megoldása), hiányjel vagy egyetlen képi gesztus. [Azaz: nem ideológus (manifestumszerű) redukcióról van szó, mint a „neo-avantgárd” bizonyos áramlataiban, hanem egy jel misztikus felduzzadásáról, ami lényegét tekintve, azt hiszem, közelebb áll a kabbalistikus játékokhoz, mint a koncept-művészethez. Áll ugyanis mögötte egy Szöveg, amely maga az Élet.] Nézzük például a hiányjel metamorfózisait: „A vándormadarak fája” (1981) szétágazó hiányjelekből áll, amelyek aztán, 1995-ben két nagy hiányjel formájában térnek vissza: „A csillagos ég felettem és az...”, hogy végül (végül?) átalakuljanak egy Kosztolányi-idézetté, megsokasítva az égi hiányjeleket: „Ő csillagok, ismertek-e még engem?”. Aztán az ideogrammak sorozatába egy nagy frottázs-„korszak” iktatódik vagy fut vele párhuzamosan, képi logikáját tekintve tökéletesen független történetként, de mégse egészen függetlenül. Az 1980 körüli írógépszalag-frottázsok metamorfózis-hajlamában valami az ideogrammakból: Tandori először egyenesekkel kísérletezik, s a feketébe belejátszó vörössel (ami az írógépszalagon még piros volt, az a képen, vörös lesz) végtelenül finom, egyáltalán nem merev geometrikus hálózattal osztja fel az A4-es papír terét. Aztán az írógépszalag lenyomata átalakul időmértékes ütemjellé, afféle vagy-vagy jellé, amely ugyanakkor madár is, s Tandori egy helyütt odáírja melléje Apollinaire sorait: „Madár nyugodt madár fordított röptű te / Te levegőben fészkelő / A határon hol már az emlékem ragyog / Hunyd le másik szemhé-

jadat / Nem is a nap miatt nem is a föld miatt / Hanem e hosszúság tűz miatt melynek ereje egyre nő majd / Egy napon ez lesz az egyetlen fény mely megmarad.” Végül a hosszú alsó résztől megfosztott rövid ütemjel madárszárnnyá lesz – William Carlos Williams halott verebévé. „Így diadalmaszkodott végül is létezésének költészete: maroknyi toll, széttiporva a kövezeten, a szárnyak széttárva szimmetrikusan, mintha repülne, a fej sehol” – idézi Tandori. A (nagyjából) 1980–84 között keletkezett leveles frottázsok – a „levelező tagozat” – viszont egészen másfajta, nem asszociatív, hanem inkább architektonikus törvényeknek engedelmessékednek. A „Hölderlin tornya” szilárd, nyugodt síkok, kristályszerű testet mutat, amelyre finom levélhálózatok nyomódnak rá (talán mindig ugyanaz a levél), nem lebegve, de nem is szállva, könnyed állandósággal helyben maradva. Mintha az örült Hölderlin gondolatai éppolyan valóságos és statikus térben helyezkednének el – minden alátámasztás nélkül –, mint a nyugodt torony, amelynek negyven éven át önkéntes foglya volt. De az irodalmias értelmezés félrevezető: a frottázsok hol könnyed kísérletek, hol olyan szilárd képi rendszerré állnak össze, amelyet talán nem túlzás képarchitektúrának nevezni (vagy inkább frottázsarchitektúrának?), néhol pedig a dekalkomániák dinamikusan elmozduló áramlatait használják fel. Az egykori ideogramma, a „Névelő növények” most frottázsformában is megjelenik, de itt ez csak utalás, nem képépítő elem – a felület egyidejűsége erősebb, mint az időbeli asszociáció. Aztán a stilizált levélforma felbukkan új, 1995-ös rajzokon – „Az elnémultak fája”, átalakul egy száz stilizált rajzává (pl: „Telt ajakkal távozom”), s átúszik az ötletek egymásból táplálkozó, egymásba átjátszó sorozatába. Külön történet a Kant-sorozat, az ideogrammak paradox humorához képest keserű téma, amely még az Egy talált tárgy megtisztításának „Kant-émlékrajz” című versével kezdődött: „A fűnyírógép (odakint) / Villanyborotvám (odabent)”. Nem „fölköttem” és „bennem”, még csak nem is egy otthonos „idebent”, hanem valami keserű tárgyiasítás: odakint, odabent. És íme, még tiszteletlenebbül, 1995-ben egy ideogramma-sorozatban: „Kant feltalálja az idő kerekét” vagy „A biciklitől avagy: Kant lelopja az égről az erkölcsi törvényt” – Fortuna kerekének klasszikus jelével („egyszer fent, egyszer lent a kerek”) – vagy „Jojósnak bizonyult (Kant)”. Wittgensteint (a Tractatus Wittgensteinjét) viszont, a „Wittit” – „újabb mániám, mondom, szerény understatementtel” – a kilencvenes években fedezte fel magának Tandori. „Witti” a határról beszél, arról, hogy a szubjektum a világnak nem eleme, hanem határa (s éppen ezért, tegyük hozzá, nem is ábrázolható a világban, csak egy világment – nem ezt teszi-e Tandori?). Egy határról, ami Tandori képes értelmezésében nem létezhet, mert kell legyen rajta túl is valami (minden határtáblának van egy másik oldala), de éppen ezért mégiscsak van, hiszen van talán valami, ami túl van rajta – s így lesz belőle áthúzott határ Tandori rajzain. (Lásd erről az imént idézett „Witti és vidékünk” című írást a Madársokéban vagy a Kísérletek a Krisztinában). Persze Wittgenstein nemcsak a határ-probléma, a miről-nem-lehet-de-mégis-lehet beszélni probléma megfogalmazója, hanem a megélt elmélet is, és tényleg, nála jobban aztán senki filozófus nem keverte össze életét és életének absztrakcióit ennyi elszánt pátozzsal, amely – alighanem mert retorikán és pusztá beszéden túli, azaz „valódi” – mégsem tűnik patetikusként. Éppen mint Tandori: „nem a hagyományos fogalmi rendszerek keretében stb.” („Witti és vidékünk”), de mégis a legmagasabb szintű elvontságban mű-

ködött. Így aztán a Witt/határtábla ideogrammaiba bele-
szűrődik valami ebből a kötődésből, amely még ironiáju-
kat is elnyomja. A Witt-táblák így kapcsolódnak össze
TD sfiremlékeivel, a legutóbbi ideogramma-sorozattal, a
megfordított és stilizált TD-monogrammal is, amely – me-
gint a helyettesítés! – egy „én” helyett áll, s játékossága
csak annyira játékos, amennyire az ember élet és halál
kérdéseiben megengedheti magának a játékosságot: a cím,
a megnevezési kísérlet változik – pl. „Hérakleitoszi”, „A fé-
lig ismeretlen TD emlékműve”, „Abszolút cím nélkül”, „Itt
nyugszik, akinek vízre írták a nevét”, „Szüsifosz pihen” (en-
nek van egyébként 0-kilométerköves változata is) –, de az
ideogramma az apró variációkon túl is megmarad valami
szorongatóan ugyanannak, mígnem maga is wittgensteini
határtáblává változik. A városrajzok, vagy inkább „város-
rajzok”, hiszen El Yasaf – ló, Gulf Shaadi pedig ki tudja,
mi, talán szintén az, több sorozatra bomlanak, egy-egy vá-
ros alakulásaira. Gondolhatunk Wittgenstein nyelvhaso-
latára (a nyelv, mondja a Vizsgálódásokban, úgy növekszik,
mint egy város: egyre újabb utcáskák képződnek-települ-
nek a régebbiek köré), vagy megint a feltételes megálló
impresszionista festmény-verseire, vagy a „Négy városta-
nulmány”-ra és „A kalaparcú ház”-ra ugyanitt, vagy a kikötő
versekre, vagy Bécsre, Döblingre és a Krieau-ra, ahol a
lovak először, vagy Tuniszra, ahol az egész városrajzolás
kezdődött, 1993-ban, és Alexandriára, a maga régi költői-
vel és Kavafisszal, vagy... Különbözik gondolhatunk azokra
a Nagy Utazásokra is, amelyeket valaha, a hosszú tizenkil-
lencedik században angol ifjak tettek Európában és Észak-
Afrikában, elegáns kis akvarelleket festve utközben,
vagy gondolhatunk akár – a könnyed vonalak – Rem-
brandt néhány rajzára, vagy – a misztikus növekedés – Klee
grafikáira is. „El Yasaf” tömbje és kikötője, az összehúzó-
dó-pulzáló tömb, amelyet a szétszalazódott, kifogyófélben
lévő fekete filc árnyékokkal telít, és Gulf Shaadi dombjai-
nak-házikóinak szétoldódó körvonalai, hirtelen egy-egy
ház-arcra – mígnem a városkép hasonló Guibert arcképé-
hez a Hosszú koporsó szereplő-rajzai közül – egyrészt talán
nekifutások ugyanannak a témának, másrészt viszont saját
életet élő rajzok; ha más nem (de más is: a madarak, az
angyalok), ezek biztosan mutatják, mennyire elsőrangúan,
tisztán képién látja Tandori, amit rajzol. A Hosszú koporsó
szereplőinek – Maury, Morny, Charlene, Gigi, Guibert –

arcképei viszont próbálkozások, amelyek nem tudnak el-
indulni a saját útjukon – talán a rajztudás fogyatékosága
miatt –, hanem állandóan egymás felé tartanak, s egyszer-
csak kiderül, hogy mindenki hasonlít mindenkire – „Gigi
(als Coline)” – szól az egyik cím, „Coline will sich Maury
ähneln” – így a másik. Talán ez is a helyettesítések játéka
– amely mindig egy magasabb absztrakciós fokra visz,
megfogalmazatlanul, s ezért kissé paradox színezettel.
Nem beszéltem a madaras sorozatról, a nyolcvanas évek
közepétől, amely egybefolyik a 0-kilométerkö gyászoszlo-
pával. Ezek a madárrajzok (s különösen az, amelyik végül
a Vagy majdnem az címlapjára került) nagyszerű rajzok, de
rajznál persze többek. Ha ön, kedves olvasó, elképze-
li, hogy az életét a kezében tarthatná, nem mint gyeplőt,
hanem mint független, mozgékony kis eleven lényt, ami
más, saját életű, de mégis feltétlenül és mindennapian
köti az embert – ha elképze-
li az életet mint verebet: gon-
dolom, ilyennek képzelné. A madarak: teljességgel való-
ságosak. Halandóak, s minden róluk szóló vers vagy kép
ennek a halandóságnak van szentelve, nem memento mo-
riként, vagyis moralizáló figyelmeztetésként, hanem a va-
lóságos gyász jeleként és megformálásaként. A madarak
nem áldozatok – a legodaadóbb gondoskodás sem hosszab-
bíthatná meg az életüket a végtelenségig –, mégis van
bennük valami áldozatszerű. Eltűntük ugyanis előzetesen
tudott. De ez nem változtat a veszteségen, hanem megfor-
málja azt, és viszont: ez a veszteség formálja a megformá-
lást. Ugyanakkor a madarak jelek is. Jeladók – mint Szpé-
ró megannyi jelenése lóversenypályákon és idegen váro-
sokban. De hogy minek a jelei (helyettesítései) önma-
gukon és egy nekik szentelt életen túl, azt éppúgy nem tud-
juk megmondani, ahogy a „mi az élet értelme” kérdésre
sincs felelet. Mindig ott marad valami nagy hiányjel, va-
lami határon-túli (l. Witt-téma), ami nem fér bele a he-
lyettesítések játékába (és akkor visszaértünk a paradoxon-
hoz, amit csak megmutatni lehet, versekkel, képekkel,
abszurd játékokkal, „világokkal” felszínre hozni, de meg-
fogalmazni nem). Ezt mondja Tandori a Vagy majdnem az
„Szakadj ki” című versében:

Bármit megmagyarázhatsz, így se mérsz el
addig, míg úgysem érsz el az egészzel,
a magyarázó jel tört töredék jel. – – –

Báthori Csaba Irodalmi bestiárium

A tandori. Olyan háromlábú, tizenhárom polipos karú, bőgye táján filigrán pikkelyekkel vértezett, tarkóján kolibricifra tolltaréjt viselő emlős, amelyik egyforma fortéllyal siettetni testét és – ha van – lelkét szárazon, vízen és levegőben. Homlokán holdas hóka világlik. Csuklója és kezé háta között csudagöb púposodik, amelyet ismerői hol boriszvekkernek, hol kazinckának becéznek. A tandori-cso-dabogár egy szempillantás alatt képes átlátni bármelyik szitán, és sűrű – szinte emberi közlékenységre emlékeztető – bakkanásai igen tanult, felvilágosult belső életre vallanak. Hosszú élete során volt már hal, sürgönydúc, pity-mallat, otlik-botlik, garaikettős és nemes mestergerenda. Úgy tartják, hogy felröppent már – kétszer is – a Bábel tornyára, háromszor lerőttá gyalogszerrel az Egyenlőt, kikukkantott a föld két sarkára, és egy ízben – az acélozott kőkorszakban – lelógatta lábát a sárgolyó pereméről. A telt többnyire medvebarlangokban tölti. Előtte – ősszel – lágy galambhusikával degeszre tömi begyét, tavasztól őszig pedig lóistállók és pajták körül sündörög (az ő fülének mennyei muzika lehet a nyihogás). A sündisznótól, bakkecskétől, bolhától és a svábbogártól – talány, mi oknál fogva – viszolyog. Verebek körében hirtelen meglevenedik, tollát hegyesre borzolja, és ilyenkor frót bocsát ki a pórusain. Sőt verebek láttán egyenesen emberi formát ölt, még magboltokba is belopakodik – betör éjszakánként –, hogy magához édesgesse potom bálványait.

A tandori bendője káptalan: fogyaszt musilgyökeret, hauserkát, votyák- és cseremiszkórót, doderersüteményt, plátnit, eddasültet, krieauit smarnit, bilfingertésztát, máriarilkét és hőlderlinkonzervet. Emésztése gyors és panaszmentes, mivel bélrendszere mindent apróra metél, és millió pórusán csodálói elé távozhat (megtekintése állatkeretekben jobbadán csak felár lerovása után lehetséges). Hónalja és tyúkszeme között egy krátterszerű vezérpórus tátog: ott bocsátja ki azt a sajátos, bódító illatú, kocsonyás elelenséget, amelyért tartják (tartása drága mulatság). Elelensége roppant szapora: nem pusztán házizagdája csöbrét tölti meg vele naponta háromszor, hanem még falakra, feshér papírra, magnótekercsre és fényképekre is rákeni. Eleven biológiáját jószerivel csak a postások és tandoristák veszik észre.

Nappal kedveli a pincét, éjjel meg ki-kiül a fák ágaira, és együtt hortyog a verebekkel. Egyik szemére vak ugyan, a másikkal azonban képes bemérni az egész világegyetemet. De e kettőt földi ember még nem tudta megkülönböztetni.

Egyik barátom múltkor lefűlelte őt a Kékgolyó utcában. Éppen emberi betűket rajzolt egy szürke ház falára (a tandori ösztönösen borzad a szürke színtől). Barátom – verejtékes munkával – kisilabizálta az ákombákomot. Szám szerint hármat. Bocsátom is közre, valahányat.

I.

„Hány óra?”

„Csütörtök.”

„Hű, lcsi, annyi pénzem nincs!”

II.

Levél, azazhát valami
zöld liget-micsuda, naná,
Omár hátán üget lcsi
a mennybe, mintha mondaná:

Ott az a non-stopos közért,
marék szotyri, de megfűzettél
azért a kajla szák magért,
a méregért! Bárh, egy csipetnél

se több volt az, se kevesebb:
attól láthatja ördögét
majd istenét egy fölesett,
mag-osba harapott veréb!

III.

Lóháton csurizik a kanca,
nincs csak csücsörített lobonca:
vak verló, füle tandorikék,
csipogó fogú lóveréb.

Pegazus a tollasörénye,
nyihog a csőre, kitérne
az égbe, lovalna szegényke,
lóból vedlene át verébbe.

De az istráng, lefogja bék ló,
marad örök földi verébló –
tán ha lehetne ölba véreb,
az égbe lóholna verébknek.

A babits ami hál. A savanyú leheletű ördöghollónak közeli rokona; a modern madártan lomhalomnak vagy esztergomnak is nevezi. Az egyenes vonalnak és a magasságosnak madara. Tarkóját görög sündiszótüskék borítják, orrikaiból középkort ereget. Igen fondorlatosan megépített (átlátszó sárkánypapírnak álcázott, valójában filozofikus vízilóknak való) fészket főleg sziklaszálakra, templomtornyokra, elefántcsonttornyokra, dantedúcokra, szofokuszokra és a proszperó viharába rakja (ennyiben a tandorispéró elődjének tekinthető). Fészke a sok nyílás és aggodalom miatt nem képes átmelegedni, legfőljebb ideglobot kap és érzékenységet gyöngyöz. E természet módjára tatározott várerőd az ellenséget hivatott megfélemlíteni; holott a mihálnak nincsenek is ellenségei. Bárha pokolfekete ír-hája sokakat óvatosságra int.

Kizárólag nagy összefüggésekben él. Gyakorta borong, gyanakvással méregeti a könnyen surrogó madarakat, például a kosztolányigébcset, a józsefbaglyot és a pfistererszarkát. Szemét a feje tetején hordja, ennél fogva csak fölfele lát, s hamar megbotlik a vakondoklyukakban. Húsát kevesen fogyasztják, ugyanis sokáig kell potyolni, és az ízesítéséhez föltétlenül szükséges pünkösdcsepp manapság ritkán kapható a patikában. Lakhelyéről alig-alig mozdul ki, legfeljebb fontosünnepeken, pünkösdkor, húshagyókedden, aranyerüszentjános napján. És persze halottaknapján. Ilyen alkalmakkor még az emberek lakását is megkörnyékezi. Élelmes vadászok lőttek már rá – sikertelenül – a Vérmező közepén és az Ady-vitában. Látását ugyancsak akadályozza, hogy ritka portyáin tömjéngázt bocsát ki mirigyeiből, s ettől az emberek szeme nyomban megenyvesedik, szájuk pedig halszájkaszerűen néma o-ra csücsörödik.

Mindenevő madár. Mivel azonban kivált papírt fogyaszt, olykor óriásmollyá csepürödik, begubózik a vatikáni könyvtárba, és megrágja az őseinek elhírlelt palimpszesztusokat (a könyvtár őrői szerint azért nem ismerjük hitelesen a szent iratokat, mert a mihál ronggyá nyitte őket; mindössze a kezdőbetűk maradtak épségben). A könyvekből csak akkor dugja ki a kobakját, amikor már annyira telehabzsolta magát, hogy erátószert és lovagi lírát kíván. Ilyenkor hirtelen bevásárlják a széplelkek társaságába, és mellére tűzik saját arcképét.

Fenn költ. De a kabátját még sosem tudta helyesen begombolni. Egyszer egy kárörvendő társa megpróbálta lefogni a szárnyát. Hasra fektette, és orra alá dugta a cipőjét. Majd így szólt: Nézd, mihál, én nem azért nyomtam az iskolapadot, hogy megtudjam a tanártól, mi a tanítás. Hanem azért, hogy meglássam, miként gombolja be a tanár a kabátját. Kelj föl, és gombold be újra a kabátod.

A mihál erre föltápáskodott, és azóta is gombolgatja a kabátját. Mert az üdvözléskor, a végítéletnél csak szépen begombolt kabátban lehet megjelenni.

Közben pedig örökké ezt hajtogatja:

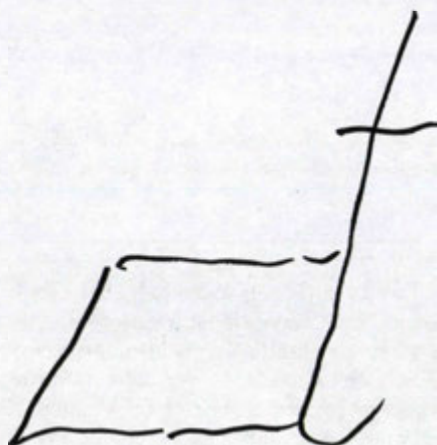
MIHÁLKOKTÉL

*Aki a kékes égbe sárga lobogóval
mint az őr bök be az égi flanellba
vagy szoknyaszárny fodrába lúdbörzik hajóval,
az ráijed: a test is csak ruha volna.
És szennyes hátán a lóher levele barna
ha belép a pap, placcsog a vitorlaponyva
s én szólom magam, mint aki poéta:
szeretted-e a legyeket, ha jön a posta?*

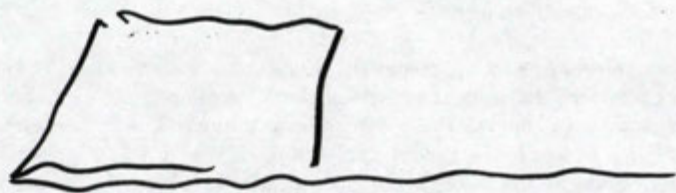
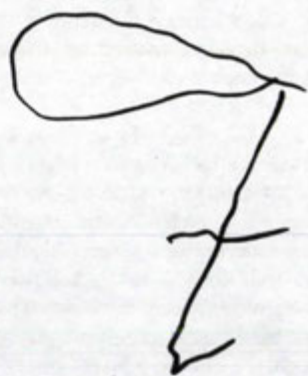
*Gépkocsin vagy teveháton tilos kivinni
aranyad sárga fonott kosarakban
zengve, lámpákkal, mint mikor a semmi
mögé az agyagos domb ugrik egyet, s itt van...
Ünnepe vak ünnep és sohse legyen róka,
ez a mi nagy próbánk friss hótól pöttyös pokla –
Ó boldog nagy fogak, fonnyad a róna tarja:
végre kis székelgyerek nemsokára nyalja.*

*A vad tavasz a mandolafán reszket
s a barát guggolva bög víg keresztet –
elzengett az őszi eke, átszántott a földön,
puhaságig forró szőnyeg a lombokra föccsen:
nosza rajta, örüljetek, a kultúra rút luk,
megy a gőzös füstje Pestre hogyha úgy akarjuk.
Mi meg mint a bókös szentek állunk a fulkében,
s feketéknek visszadobunk fancsali fehérén!*

"Istenem, kérlek,
hagyi el végképp"

1977/1995

Akkor hát:
Végképp

1995

A normandiai partraszállás

KARÁTSZON GÁBOR

Nem is tudom, mivel kezdődik el, alighanem a nyárral.

A nyárral kezdődött talán, a nyárral meg a szentjánosbogarakkal. Meg azokkal a különös székely madarakkal, ha ugyan székely madarak voltak, nem tudom. Ha ugyan *elkezdődnek* valahol az efféle dolgok; semmi sem *kezdődik* el soha, ez nyilvánvaló. Látjuk azonban azt is, ahogy *belépnek* olykor némely tünemények a létezők közé. (Honnan jönnek, nem érdekes; olyasmi bölcséleti kérdés, amellyel foglalkozni most nem fogunk.) Belépnek ide hozzánk, mint röpködő égi kövek a Föld légkörébe. Fejünk fölött fénycsíkot húzva futnak, eltűnnek újra nyomban.

Több ez, mint hasonlat. Kisebb-nagyobb, olykor óriási krátereket fúrnak néhol a Földre. Ércet olvasztottak ki egykor ezekből a mennyei sziklakövekből régi kovácsok.

Kovácsok s alkimisták rokon szakmák voltak a hajdanokban, amely nem mindig volt ám annyira szent. Nem olyan jó az nekünk, maiaknak, hogy létrejött a Wagner megzenésítette túlzás, túlzásból kormosan örvénylő hamarsággal az istenek alkonya. Ebben réges-rég benne vagyunk; most, végre, elkezdődhetne valami más is.

Lehet, csak a naptej volt olyan jófű.

Kenegethettük volna magunkat eddig is már napolajjal, valahányszor kiültünk a napra, de igazság szerint ezt mind-mostanáig nem vettük valami komolyan. Akadt valami, bekentük magunkat; ha nem, akkor meg nem. És Fanny most is csak legyintett volna.

Én mondtam neki:

– Nem arról van szó, hogy a Nap gyilkos sugarai áthatolnának rajta, amióta sikerült kilyukasztani a mennyei hártát; az emberiség (mindegy lehet nekünk, van-e ilyenmi tényleg vagy nincs), az változtatta őket halálsugarakká. Azért helyesebb a folyamatot így módon írni le – mondom –, mert éppen a kizárólagosan analitikus szemlélettel van baj: amely szerint *adva volna* egy ilyen s ilyen sugárzás, amelyet azután egy ilyen meg ilyen légköri réteg szerencsés módon *megszűrne*. Mi persze csak így tudjuk leírni a dolgokat, de ennek aztán az az egyenes következménye, hogy tönkremennek.

Fél tizenkettőre járhat.

– Csak öt percre hadd – mondja Fanny.

– Szóval talán nem is úgy van – mondom –, mint mon-

dani szokták, hogy mi csak rosszul élünk ezzel a hatalmas tudással, az egész hatalmas nagy tudománnyal, mert erkölcsileg még nem tartunk ugyanott sat., satöbbi; hanem maga a tudás halad talán téves nyomvonalon. Mivelhogy a megértés csak a halott dolgokat tudja megérteni; így aztán kénytelen halottá változtatni mindent. Azt hiszem, nagyjából bizonyítva van, sőt köztudomású, hogy a természetben a dolgok nem így jönnek össze, hanem, hogy úgy mondjam, *mindenfelől*; nemcsak a *körülöttünkből*, hanem például *belülről* is, a semmiből. De ennek még mindig nem akarják levonni a konzekvenciáit, mintha bizony még mindig módunk volna adni a grótot. Meg kéne tanulnunk nekünk is a természettel együtt visszafelé számolni, mindenesetre visszafelé is.

Vásároltunk egy ilyen különleges naptejet abban a kis illatszertboltban, lent a műúton, szemben a tótfalusi híddal. Drágának drága volt, de:

– Az embernek csak egy bőre van – mondtam Fannynak. Mint a sürtött tej.

Az már a kétségbeesés szava, amikor az ember ilyeneket mond. – „Csak egy életünk van”, meg mit tudom én.

Munka, az volt persze nálam. Térdeltem a pokrócon, szótárak, könyvek, kéziratok közt.

Fölálltam nyújtózkodni kicsit.

Van egy ilyen kínai jogagyakorlat.

Hát akkor libbent rám az a lepke.

Lepkelány. Egy női lepke, így képzeltem azonnal. Zavarba is jöttem aztán, mégis, így Fanny előtt, annyira egyértelművé vált kisvártatva a dolog, habár a lepke kezdte, ő is csinálta, végig: flört volt, vagy több is annál. Fűtyült rá, hogy ott a feleségem.

Mert nem akart leszállni rólam. A vállamról a combomra röpött, onnan meg a karomra. Ahogy köröztem, guggoltam föl-le, mi mindent nem csináltam, szelíden, ám határozottan, úgy maradt ő is rajtam.

És féltettem, megtörik, odacsípdíjk, ha visszatérdelek a munkámhoz megint, s már nem tudok majd figyelni rá. Úgy kellett elhessegetnem a végén, még csak nem is sikerült azonnal.

Elszégyelltem magam.

– Ismered Pu Szung-lingnek azt a novelláját – mondtam Fannynak –, elalszik egy diák egy nyári délután. S egy palotában találja magát: fogadják aranybundás, aranysisakos katonák. Szembejő egy gyönyörű lány; egymásba sze-

retnek, bemennek egy kis szobába, szerelmeskednek. Apja elébe vezeti aztán a lány, és lám, a lány apja a király.

Azt mondja a király:

– Örülök, fiam, hogy ennyire megkedveltétek egymást, és természetesen hozzád adom öt feleségül.

Hírnök rohan be:

– Meneküljetek, uram királyom! A Birodalom kapuján behatolt egy rettenetes sárkány, és mindannyiatokat elnyeléssel fenyeget.

– Ne félj, atyám – mondja a lány. – Őnála menedékre találunk. – És a diákra néz.

– De hát az én kunyhóm oly piciny.

– Iszonyatos csalódás – mondja halkán a lány. – Ki hitte volna, hogy így elhagyod a bajbajutottakat.

Fölriad a diák. Zümmögést hall, méhek mászkálnak a könnyű takarón.

Kinéz a kertbe. Kaptárai közt a szomszéd egy kígyót emel farkánál fogva a magasba.

– Nézze a bestyét. Már félig benne volt az egyikben, épp hogy még agyon tudtam verni a kapával.

A diák visszamegy a szobába, a fejét fogva ül, nézi a méheket.

– *Condition humaine* – mondom Fannynak. – Nincsen a történetnek egyetlen pillanata sem, amelyben másként cselekedhetett volna, és mégis elégtelennek bizonyult ön-maga előtt is.

– Nyilván fízlett neki a naptej – mondja a Fanny mamája.

Nyár van, nyár.

Két nappal később megkaptam valakitől Az ötödik álom című könyvet.

Jim Nollman, zenész, *interspecies communication*nel foglalkozik. Delfinekkal kommunikál, mondanom se kell, de idegesíti, hogy az emberek most egyszerre mind úgy odavannak a delfinekért. Az emberek mindig kiemelnek valamit, mondja.

– Kommunikáltam én már egyszer pillangókkal is – mondja.

Nyár van, alulról nézem a világot. Egy 1875-ös, hupei kiadású könyv xeroxmásolatára mindegyre rászáll egy lepke. Szép tarka, mint amaz is volt; ugyanaz-e, más-e, ki tudja? Egy darázs meg egy légy pedig egymással vannak elfoglalva, ők is *interspecies* kommunikálnak, órákon át egymás körül ropják a táncot.

Recefcé zimezum, annyival azért nem vagyunk magassabbrendűek ezeknél.

Később egy rigólány az, aki közeledni próbálna hozzám, ürügyül használva a lepogyogott cseresznyék szedését, de ebből tulajdonképpen semmi se lesz.

Leszáll az éj.

A Fanny mamája fölpattan, kikukucska a kertbe.

– Csodálatos! – kiáltja.

Ugyan mi volna most meg olyan csodálatos?

De hát tényleg csodálatos volt.

Ilyet se láttunk még soha: huszonöt-harminc szentjánosbogár keringett a sötétben. Kiáltál közjük fürödni a tündöklésben; néhány nappal csak Szent Iván-éj után. Hurokpályákat írtak le a cserjék, a fák

közt, főlemelkedve némelyik egész az ághegyekig; hol meggyújtották, hol eloltották a lámpásaikat.

Egy hétre rá, mire újra ki tudtam menni Tahiba, a csodának már vége volt.

Mindössze két rovar ült a fűben, az egyik egy száraz növényi száron, a másik meg csak úgy a földön. Egyhangúan világítottak. Odadugtam egész közel az orrom, úgy sem tudtam megállapítani, pontosan mit csinálnak. Egyáltalán, egy rovar ez vagy kettő, összetapadva? Ha egy volt, ha kettő, lassan forogtak; közről nézvést már nem voltak annyira szépek. És tán mert *folytatosan*, most fáradtabban világítottak. Olyan zöldebbnek látszott most a fény, izé... mesterséges fénynek hatott. Több lámpa is van egyen, ez viszont jól kivethető volt: néhányat kigyújt, néhányat elolt.

Két napra rá már a Szent Anna-tónál voltam.

Kicsit valahogy túl meleg volt, ahhoz képest, hogy végre ismét Erdélyben vagyok. Csíkhöz, Gyimeshez, Udvarhelyszékhez vagyok én szokva inkább. Furcsa volt nékem az a lágy idő. S akkor egyszer csak ott voltak azok a madarak. Ahogy leértünk már a tóhoz, és indultunk volna a kápolna felé.

– Vannak ott valami madarak – mondta valaki a társaságból, de csak úgy oda se figyelve.

Én mindjárt odasiettem a fenyőfák közé. Akkor vettem csak észre, vörösen ragyognak a fenyőfatorzsek, befelé sugározva inkább. Ezt senki sem fogja elhinni nekem, gondoltam, mert tulajdonképp magam sem hittem a szememnek – hogy hát: miféle madarak ezek?

Így szoktam mesélni, újra Pesten aztán:

– Nem tudom, tudod-e – mondom –, milyen a mátyásmadár; olyasmi színűek – mondom –, de annál azért – mutatom – nagyobbak. Igen – bólintok –, volt bennük vörhenyesség. Az is. Meg egy kis ragyogó kék. Kicsi kék toll, cölínkék a közepe, ultramarin a hegye. Mit tudom én, milyen színűek voltak.

– Azt sem tudom, hogy volt-e bőbitájuk. Tulajdonképp lehetett volna. De nem láttam egyiknek sem a fejét. Pedig hát sokan voltak abban a kis fenyőerdőben, huszonöt-harminc nagy madár. Mindegyiknek a fejét eltakarta egy-egy ág, egy-egy túlevélpamacs.

– Az volt bennük a furcsa, főleg, hogy ugráltak. Nem mint a veréb, vagy amit képzelnél, pipiskedve; hanem jó egy méter magasra; hipp-hopp, ki látott már ilyet?

– És kiabáltak is, hu-hú, hu-hú! És röpködtek a fák közt összevissza; látnivalóan igen jó röplők voltak, de abban is volt valami bolondos, a röpködésükben, valami nem egészen rendben lévő. Kérdezgettem aztán a környékelieket, miféle madarak lettek volna azok, de meg nem tudta mondani senki:

– Nem, ilyen madarat sohase láttunk – válaszolták egybehangzón.

Amikor aztán a Székelyföldről visszatértem Pestre, előadást kellett tartanom a Diákszigeten, ami, mint tudjuk, a Hajógyári sziget, átalakítva nyaranta egy óriási diszkóvá: FÖLD ÉS EMBER, ez volt az előadásom címe, én adtam neki ezt a címet, mert mit mond az ember, ha hirtelen rákérdeznek a telefonban,

– És mi lesz az előadásának a címe?,

ezt.

Egyszer csak azon vettem magamat észre, hogy szónokolok.

Hát erre mondtam, hogy úgy kezdődhetett el a nyárral.

Mert ahogy ott ült a fapadokon a fiatalság, a szemembe csapott nekem az a sokféle szépség, a lányoké, mondanom se kell: tündöklő fényragyogás. Minden szépség az övéké, ha vesszük, csak mégsem így külön, hanem együtt a nagy egésszel; benne voltak a fiatal emberek is, meg néhány idősebb férfi, nő, és mögöttük, odakint, túl a ronda sátron még mindig az óriási nyár:

– Mint Normandiánál a sziklák, a tenger felől – mondtam, magamnak is váratlanul.

Miután egy ideje már magyaráztam (mint szoktam ilyenkor) Föld és ember kapcsolatáról, egyik a másikból mint értelmezhető, és egyáltalán micsoda ez a FÖLD.

– Amikor megpillantották a harci naszádokról azt a száz méter magas sziklapartot, s hogy fölülről majd még lőnek is a németek, ami belefér, de nekik, tudták, ott kell fölkapaszkodniuk, egymásra néztek akkor az angol katonák, de valaki aztán csak-csak följutott: mert föl kellett menniük azon a képtelen úton, *függőlegesen* – ez az egész *fölszólítás*, hogy én most *fölszólítom* őket a partraszállás megkezdésére, természetesen igazából nem én, így értelmeztem magamnak közben a dolgot, *jelenetként* élve át (amikor egy ideje már beszél az ember, különválík magától; egy ilyen magyarázó alaknak látja önmagát, mint ablakon keresztül, valójában persze ilyenkor kezd végre ő beszélni), mondjuk ki nyíltan, az, amit úgy neveztem közben, magamban, ez az *ihlet* (ha nem is ezzel a manapság már kissé régiesen csendő szóval, inkább csak mintha a vállammal így rámutattam volna, önmagamnak, *na itt van*), ez a kissé kihívó fordulat, hogy megszólítom őket mint nemzedéket, úgy lépett ez be szavaimba, mint amikor a monodráma előadása közben mégis bejön valaki a színpadra, és a közönség nem érti, ki ez, most mégis még egy színész, vagy egy díszletező munkás (formabontó) vagy egyszerűen betévedt valaki az utcáról, hogyan tudott idáig elhatolni – mert akármilyen ronda lett is utána ismét minden – mondtam –, azt a háborút akkor meg kellett nyerniük: maguknak sincs már más esélyük – mondtam –, indulniuk kell.

– Az én nemzedékem, meg az előttünk levők, meg az utánunk jövők, ezek már mindent elrontottak maguknak. Többet, mint amennyit bevallanak, pedig már bevallani is bevallanak épp elég sokat. Se lakás, se munka, se pénz, se víz, se égbolt. Most is rettenetes már minden – mondtam

–, de ami magukra néhány év múlva vár, még százszorta rettenetesebb lesz, ha nem hajtják végre most a normandiai partraszállást; mert azt csak maguk tudják végrehajtani. Esze ágában sincs az senki másnak; azok úgy vélik, pusztuljanak csak el maguk nyugodtan. Nyolcezer éve jöttünk ebbe az irányba, és ezt most maguknak kell megfordítaniuk! Ne képzeljék, hogy bárki meg tudja mondani maguknak, pontosan mit kell csinálniuk. Önmagukat kell elfoglalniuk, először (hiszen mi mindannyian meg vagyunk hódítva már); na de hogyan? Önmagukban kell megfordítaniuk ennek a háborúnak a sorsát! Maguk az a megszállt Európa, amelyet föl kell szabadítaniuk. Maguk az a normandiai sziklapart, magukban fog eldőlni most egyáltalán majd minden. Nem azért, hogy kimondjam ezt a nyomorult szót, *környezetvédelem* – mondtam mosolyogva –, hisz bennünk van a normandiai sziklapart, legbelül van, ám nekünk használnunk kell a külső dolgokat, mint a partraszállás hajóit, teljesíteniük kell kötelelességeinket. Ha belépnének maguk csak, mondjuk, százan egy ilyen *környezetvédelmi munkacsoportba* – mondtam még szélesebb mosollyal, szinte már nevetve –, de úgy, hogy mindent végigcsinálnak, *hatásaiban* az is már talán megfordítaná, kedvező irányban, az egész háború kimenetelét.

Csak azon kellett eltűnődnöm aztán, hetekkel később már, ami ott, a szépségnek abban a ragyogásában tényleg nem juthatott eszembe: hogy hát, valóban, nem éppen erről a szépségről van-e szó, elsősorban? Hogy nem éppen ebben a dologban hagyjuk-e leginkább magukra az utánunk érkezőket? Hogy éppen ez volna az, amiről végképp nem mondunk nekik semmit, de semmit? Hogy joggal éreztem én akkor úgy, megittasodva, a szépség, az még változtatni tudna a dolgok menetén – csakhogy a szépség, bár legnagyobb hatalom, a maga módján viszont teljesen védtelen?

Kétszer veszíti el magát a lény, mire igazi földi ember lesz belőle, szerencsétlen, és gyakran nem is jóindulatú. Először a csodálatos gyermek vész el, nyomtalan, lesz belőle kislány és kislány.

De akkor a csoda még egyszer visszatér. Csak már, hogy mondjam, olyan *elhatározottan*. Akkor lángol föl a szépségvarázs; itt meg fogadják, szintén igen határozottan, a vesztők: az érvényesülés és a szexualitás. Ez az, amit az egyetemeken nem tanítanak: ha nem él sz ezzel a két erővel, bezápuasz, ha él sz velük, éppen ők elpusztítanak. Hogyan lehet úgy élni azzal a két erővel, hogy szépséged töretlen megmaradjon, ez volna a titkok titka, a misztikus tudomány, a normandiai partraszállás.

2000 ESTEK

Szabályt szegünk.

Szoros (vagy inkább: laza) kivételként ezúttal a hó (november) NEGYEDIK csütörtökjén, azaz 1995. november 23-án várjuk vendégünket és kedves olvasóinkat (akik ugyancsak vendégek lesznek, persze) este 7-kor, a Merlin Színházba.

Ezúttal VÁRSZEGI ASZTRIK, pannonhalmi főapát urat mutatjuk be. Mi az összefüggés a vallásos ember és a rendes ember között? – kérdezzük majd tőle. Mit jelent számára Benedek példája és regulája? Közelednek-e a keresztény vallások és a nem-keresztény vallások egymáshoz? Nem jelenti-e a tolerancia az igazság relativizálását?

Bor is lesz.

Várunk mindenkit. Sok szeretettel.

TD 1995

1995.
12.13.

UTOLSÓ

GONDOLATAIM ELHAGYNAK
(MERT NEM HAGYATKOZHATNAK
RÁM TÖBBÉ)